

Grüll Tibor (1964) az MTA doktora, egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője. Fő kutatási területe a Római Birodalom története, ezen belül gazdaságtörténeti, földrajzi és ökológiai kérdések, valamint a hellénisztikus és római kori judaizmus és a korai kereszténység világa. Legutóbbi kötete: *A Római Birodalom gazdasága* (Budapest, 2017).

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Igazság és hazugság a római történetíróknál és az epigráfiai emlékekben* (2017/4).

Orbem terrarum subicere

Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában

Grüll Tibor

Nagy Sándor, a hódító és felfedező

Bár Nagy Sándornak is megvoltak a maga „világbíró” elődei a mezopotámiai és egyiptomi uralkodók között – elegendő itt Borzsák István kutatásai nyomán Sesóstris példájára hivatkoznunk¹ –, a nyugati, és így a római hagyományban is ő volt és maradt a paradigmaticus világhódító, akinek tettei csak az istenekével összemérhetők, s így az *aemulatio*, azaz a versengés örökös tárgyai a vággyal (*pothos*) teli utódok előtt.² Jóllehet Alexandros „Zeus gyermekének” vallotta magát, hódításai-ban mindvégig a Héraklésszel és Dionysossszal való versengés ösztönözte.³ Az ókori források egybehangzóan állítják, hogy hódításai során a Hyphasis (szanszkritül Vipasa, ma Beas) folyóig jutott el Kr. e. 326-ban, ahol serege fellázadt, és visszafordulásra kényszerítette. Ennek emlékére – birodalmának határjelzőiként – tizenkét hatalmas oltárt emelt a folyó bal partján a tizenkét olymposi istenségnek dedikálva azokat (Arr. *Anab.* V. 29, 1).⁴

De vajon meddig akart eljutni Alexandros? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához Kr. e. 331-ig, Nagy Sándor Siwa oázisban tett látogatásáig kell visszamennünk (1. kép).⁵ Ókori forrásaink egybehangzóan állítják, hogy az orákulumnak feltett egyik kérdése úgy hangzott: elnyeri-e a világ feletti uralmat? Diodóros „az egész föld feletti uralom”-ról (*tén hapasés gés archén*, XVII. 51, 2), illetve „az egész föld feletti hatalom”-ról (*tén hapasés tés gés exusian*, XVII. 93, 4) beszél; Curtius Rufusnál „az egész világ feletti uralom” (*totius orbis imperium*, IX. 11) szerepel; Plutarchosnál pedig az „egész emberiség ura” (*pantón anthrópón kyrió*, Plut. *Alex.* 27, 6) kifejezést olvassuk. Ezek a források alkotják az ún. Nagy Sándor-vulgatát, amely Kleitarchosra vezethető vissza, aki viszont Kallisthenéstől merített – de fogalmunk sincs róla, hogy vajon Alexandros udvari történetírója ott volt-e a siwai jósdában.⁶ William Woodthorpe Tarn szerint ennek amúgy sincs nagy jelentősége, minthogy a „világuralom” gondolata Ámon-Ré orákulumszövegének egyik formuláris kifejezése volt – „Neked

1. kép. Ámon orákulumszentélyének maradványai a Siwa-oázisban (Steve Todd fotója, forrás: <http://blog.stevetoddsoddevents.com>)

adtam minden országot, minden népet” (ti. Hatsepszutnak); „eljöttem hozzád, hogy győzelmet arass a föld végső határáig, és hogy markodba zárd körös-körül a Nagy Kerekéséget [Ókeanos]” (III. Thotmesznek) –, vagyis a „világhódítás” kifejezésnek semmi köze ahhoz, hogy Alexandros mit szándékozott tenni, ez csupán egy rituális szöveg volt – amint persze az sem zárható ki, hogy valaki, aki ezt a jóslatot meghallgatta, komolyan vegye az abban foglaltakat. Azt a gondolatot, hogy Nagy Sándor valódi célja az egész emberiség egyesítése lehetett egy makedón vezetésű világbirodalomban, szintén Tarn vetette fel egy 1933-as előadásában.⁷ Forrása

egyértelműen Plutarchos *Nagy Sándor szerencséséről* (*Peri tés Alexandru tychés*) írt retorikai műve volt, mely fél évezreddel az események után született. Nem csoda, ha Alexandros másik nagy monográfusa, Ernst Badian egy tíz évvel későbbi cikkében meg is támadta Tarn elméletét.⁸ Waldemar Heckel úgy véli, hogy Alexandros eredeti célja a Perzsa Királyság elfoglalása lehetett, a további hódításokkal csupán ütközőzónát akart létrehozni a királyság központi területe körül, az Indussal mint határfolyóval.⁹ Az egész *oikumené* meghódításának eszméje a későbbi regényes Nagy Sándor-hagyomány kitalációja csupán. Minden bizonnyal ennek a legendaképződésnek tudható be a „babilóni követségek” története is, amely szintén a világhódító imázsát volt hivatva alátámasztani. Nagy Sándor halála évében, írja Diodóros, gyakorlatilag az egész lakott világ odaküldte hozzá követeit, hogy győzelméhez gratuláljanak, s hogy barátsági szerződést kössenek vele. (Később ugyanezt a módszert Augustus önéletírásában is látjuk majd visszaköszönni.)

Valószínű, hogy a Nagy Sándor tervezett nyugati hadjáratáról szóló – Diodórosnál és Curtius Rufusnál fennmaradt (Diod. XVIII. 4, 2–5; Curt. X. 1, 16–18) – tudósítások is a „világhódítás” igazolására született fantáziatermékek csupán. A hagyomány úgy szól, hogy néhány hónappal Alexandros halála előtt Perdikkas bizonyos feljegyzéseket (*hypomnémata*) kapott a fővezértől, amelyekben az jövőbeli terveit sorolta fel.¹⁰ Ezekben egyebek mellett szerepelt Arábia felkutatása, Afrika körülhajózása – valamint egy nyugati hadjárat, amelynek során 1000 (vagy 700) hajóval indult volna Karthágó ellen, a tengeri hadművelettel párhuzamosan egy part menti utat építve Egyiptomtól Héraklés oszlopaiig (vagyis a Gibraltári-szorosig), amelyen hadseregét vezette volna végig. Karthágó legyőzése után átkelt volna Hispaniába, majd az Alpokon át lerohanta volna Itáliát. A kutatás túlnyomó része a Nagy Sándor-regény egyik kései epizódjának tartja a nyugati hadjárat tervét, amivel egyet kell értenünk. Már csak azért is, mert az *Alpok* földrajzi név ebben a korban még nem is volt ismert; az azon történő átkelés motívumát pedig nyilvánvalóan Hannibal története ihlette. Eltekintve az alexandrosi *hypomnémata* regényes voltától, egy Nyugat elleni hadjárat *lehetősége* a Kr. e. 4. század utolsó harmadában nagyon is izgatta a későbbi római történetírók képzeletét, amiről Livius híres *Alexandros-excursusa* is bizonyosságul szolgál.¹¹

A hellénisztikus földrajztudomány

Nagy Sándor felfedezései ösztönzést adtak a kíváncsi tudósoknak, hogy még felfedezetlen területekre merészkedjenek. Az astypalaiái Onésikritos Alexandros flottájának egyik hajóskapitánya volt, s visszaemlékezéseiben először említi Taprobánét, vagyis Srí Lanka szigetét (Strabón XV. 1, 15. C 691; Plin. *NH* VI. 24). A massiliai Pytheas Kr. e. 310 körül indult el szülővárosából, hogy Héraklés oszlopain áthajózva, Nyugat-Európa atlanti partvidékén északnak fordulva elérje Britanniát, majd onnan is továbbhaladva Izlandot – amely Thulé néven vonult be a földrajzi irodalomba –, bár feljegyzéseit sokan csupán egyes hazugságoknak tartották (Strabón I. 4, 3. C 63).¹²

A hellénisztikus korban a helyi uralkodók vagy az általuk megbízott felfedezők is gyakran keltek hosszú tengeri utakra ismeretlen tájak felé. Ophellas kyrénéi uralkodó (Kr. e. 320–

310) Afrika atlanti partjairól írt egy *periplust* (Strabón XVII. 3, 3. C 826). Patroklés, I. Seleukos Nikatör admirálisa Kr. e. 284 körül járt a Kaszpi-tengeren (*FGrHist* 712 F 1–8; Plin. *NH* VI. 58), míg Damodamas, I. Seleukos és I. Antiochos Sótér tábornoka, átkelt az Iaxartés-folyón (ma Szir-Darja, Kazahsztán) (Plin. *NH* VI. 49). A Ptolemaiosok által szponzorált knidosi Agatarchidés (Kr. e. 200–140 k.) a Vörös-tenger és környéke leírását adta *periplus*ában (*GGM* I, 111–195, vö. Plin. *NH* VI. 107). VIII. Ptolemaios uralkodása idején (Kr. e. 145–116) egy félholt indiai hajótöröttre bukkantak Egyiptom vörös-tengeri partjain, akit a király elé vezettek. A király válaszképpen a kyzikosi Eudoxost küldte át az Indiai-óceánon (Strabón II. 3, 4. C 98), aki visszatérve délre sodródott, Etiópia partjaira. Itt véletlenül rátalált egy zátonyra futott gadesi hajóra, ami bizonyítékul szolgált arra, hogy Afrika körülhajózható. Ezért Kyzikoszról el is indult egy Afrika körüli expedícióra, de hajója elsüllyedt. Ezután még egyszer útra kelt, de soha többé nem látták. Kr. e. 100 körül az ephesosi Artemidóros az Ibér-félszigetet derítette fel.¹³ Pár évvel később a lampsakosi Xenophón (Kr. e. 100–60 k.) Nyugat-Európa és Skandinávia (Balkia) partvidékét írta le – és a felsorolást még hosszan folytathatnánk.

Ez a hatalmas duzzadt tudásanyag azonban mit sem ért egy olyan rendszer nélkül, amely egységbe foglalta azt. A gyakorlati földrajz tudományos rendszerezése és geometriai formákká történő leképezése (vagyis szó szerint *geó-graphiá*vá alakítása) arra az emberre várt, aki az ehhez szükséges tudás mellett a kutatás lehetőségével is rendelkezett. A kyrénéi Eratosthenés Kr. e. 246-ban vette át az alexandriai Museion könyvtárának vezetését a rhodosi Apollóniosztól, egyúttal a trónörökös, a későbbi IV. Ptolemaios Philopatör nevelője is lett. A tudósok „aranykalitkájában” Eratosthenésnek lehetősége volt arra, hogy valamennyi addig kiadott geometriai, csillagászati és földrajzi szakmunkát tanulmányozhassa.¹⁴ Itt született meg *A Föld felmérése* (*Peri tés anametréseós tés gés*) és a *Geógraphika* című munkája. A kettő egymástól elválaszthatatlan. Az előbbi legfőbb jelentősége, hogy a Föld egyenlítői kerületét 252 000 *stadion*ban (39 690 km) adta meg, ami kevesebb mint 400 km-rel tér el a valóságostól (40 075 km).¹⁵ Eratosthenés másik munkájában rögzítette, hogy az *oikumené* egy hatalmas sziget, amely a megközelítőleg gömb alakú Föld északi féltekéjének nagyjából a felét, vagyis az egész glóbusz egynegyedét foglalja el (2. kép).¹⁶

Serena Bianchettinek igaza lehet abban, hogy Eratosthenés a Lagidák hathatós anyagi és politikai támogatását élvezte munkájában.¹⁷ Az sem lehet véletlen, hogy az *oikumené* nála éppúgy *chlamys* alakú (*chlamydoeidés*), mint Alexandria;¹⁸ Ázsia egyes részeit a „pecsét” (*sphragis*) kifejezéssel jelöli, amely a Ptolemaida földmérés egyik terminus technicusa; és hogy a kezdő meridián Rhodos szigetén halad keresztül.¹⁹ Eratosthenés a *Geógraphikában* egyébként kerül minden politikailag kényes témát, például Ázsia és Libya (Afrika) határának sokat vitatott kérdését. A többek szerint gúnyból „bétának” is nevezett geográfus művében a hellénisztikus korban kitágult világ teljes szintézisére törekedett. Pytheas nyomán megadta Massilia szélességi körét (43°É, pontosan 43°17'49") és a Thulén áthaladó északi sarkkört (66°É, pontosan 66°33'39"). Geminus alapján tudjuk, hogy a teljes meridiánt 60 részre osztotta, ami azt jelenti, hogy a szélességi körök között a 252 000 *stadion* hosz-

szű meridián 1/60-ad része (azaz 4200 *stadion*) távolság húzódik. Az *oikumené* területe 4/60-ad részben (16 800 *stadion*) az arktikus, 7/60-ad részben (29 400 *stadion*) a mérsékelt, és megint csak 4/60-ad részben a forró klimatikus zónához tartozik. A későbbiek szempontjából fontos, hogy Eratosthenés szerint a sivatagos, éppen ezért lakhatatlan forró égöv Afrikában a Fahéjpart (Puntföld, Szomália), Ázsiában pedig Taprobané (Sri Lanka) szélességi körétől délre húzódik.²⁰

Számunkra most a legérdekesebb Afrika leírása, amely a negyedik *sphragiszhoz* tartozik.²¹ A Nílus folyását egészen Meroéig követi (F 98), s leírást ad a Keleti Sivatagról, amely a Nílus és a Vörös-tenger között húzódik (ebben forrása Agatarchidés). Mint annyian már előtte, ő is részletesen foglalkozik a Nílus áradásának kérdésével (F 99). A fennmaradt töredékekben a Nílus forrásáról nem esik szó. Egyiptomtól nyugatra Afrika atlanti partját mutatja be, külön kitérve Lixosra (F 107) és Kerné szigetére (F 13), amelyet a Szenegál-folyó torkolatvidékére helyez (ennek forrása a karthágói Hanno *periplusa*), és szó esik még bizonyos régen elpusztult föníciai telepekről és a nyugati etiópokról (F 107). Ugyanakkor hallgat a Nílustól nyugatra eső területekről vagy a fekete kontinens déli határának kérdéséről. Duane Roller nem biztos abban, hogy Eratosthenés *Geógraphikájához* valaha térkép is járult, de az általa közölt adatok alapján viszonylag könnyen lehetséges azt rekonstruálni.²²

Rómaiak Nagy Sándor nyomdokain

A hellénisztikus világban még javában zajlottak a viták a földrajztudósok között az *oikumené* formájáról és kiterjedéséről, mikor Polybios megfogalmazta kutatási kérdését: „a rómaiak milyen államrend birtokában és milyen eszközökkel tudták elérni – amire a történelemben még nem akadt példa –, hogy uralmukat nem egészen ötvenhárom esztendő alatt *szinte a földkerekség egész lakott területére* kiterjesszék?”²³ Polybios azt is jól látta, hogy a hódítások és a tudományos ismeretek bővülése között összefüggés áll fenn:

Napjainkban, amikor Nagy Sándor hódításai következtében Ázsia országaiban, a rómaiak hódításai nyomán pedig hajón vagy szárazföldön szinte a világ valamennyi tájára eljuthatunk, és amikor a köz érdekét szívükön viselő férfiak tettejét sem kötik le annyira a hadvezéri vagy államférfiúi feladatok, hogy ne jutna bőségesen idejük és alkalmuk a tudományos kérdések tanulmányozására, joggal támaszthatjuk azt az igényt, hogy a hajdan még ismeretlen országokról is pontosabb és elmélyültebb tájékoztatást kaphassunk.

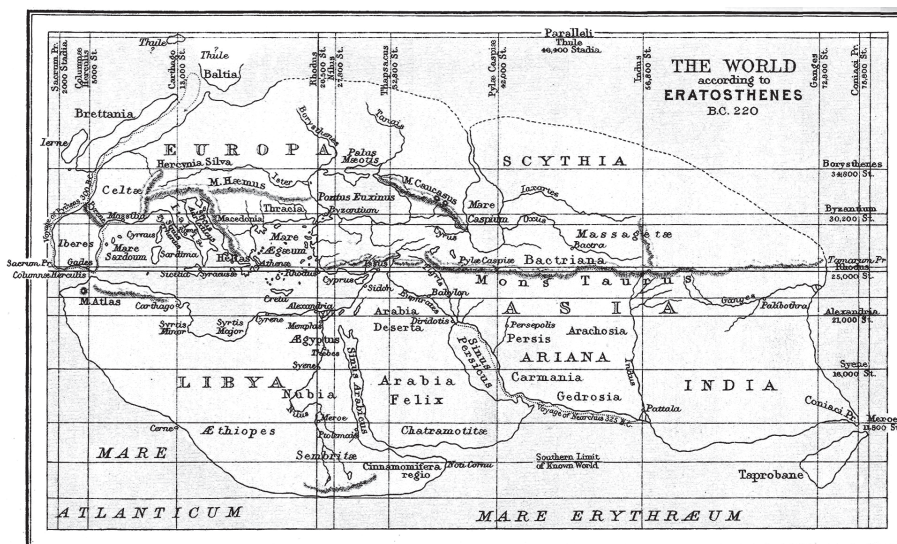
III. 59, 3–4 (Muraközy Gyula fordítása)

Polybios természetesen tisztában volt azzal, hogy a rómaiak meddig jutottak el Africa felfedezésében – hiszen maga is tagja volt az expedíciónak (Plin. *NH* V. 9), és ismerte Eratosthenésnek az *oikumené* méretére vonatkozó számításait is (Strabón XIV. 2, 29. C 663). Így nem állíthatta, hogy a rómaiak már az egész *oikumenét* birtokolják, csupán annyit mondhatott, hogy mindhárom kontinensen jelen vannak, komoly riválisok nélkül.²⁴

De vajon ugyanígy gondolkodtak-e a rómaiak? A legkorábbi erre vonatkozó utalást a nevezetes Scipio-perben találjuk, amelyről már Livius is csak egy megbízhatatlan hagyomány alapján tudott beszámolni (XXXVIII. 56, 1–6). Állítólag Ti. Gracchus mondta: „[L. Scipio] a római nép uralmát a föld végső határáig terjesztette ki”.²⁵ Elhangzott-e a kijelentés, vagy sem, ebben már Livius is bizonytalan volt, de ha igen, úgy jelentős retorikai túlzással állunk szemben.²⁶ Úgy tűnik azonban, hogy Ti. Gracchus máskor sem fukarkodott a szónoki fordulatokkal. Plutarchos szerint ő használta először a „lakott világ urai” kifejezést (*kyrioi tés oikumenés*, Plut. *Tib. Gracch.* 9, 6). Lehetséges, hogy ez azután elterjedt, mivel Q. Fabius Maximus temetési beszédében is találkozunk vele, amelyet Scipio Africanusra mondott, aki hálát adott az isteneknek, hogy e férfi Rómában született, „ugyanis szükségképpen oda jutott volna a világaluralom, ahol ő él” (*necesse enim fuisse ibi esse terrarum imperium ubi ille esset*, Cic. *Mur.* 36, 75, ford. Nótári Tamás). Láthatjuk, hogy a „világaluralom” gondolata a Kr. e. I. század elejére már megjelent a politikai terminológiában, de a hivatalos dokumentumokban egyelőre még nem látjuk visszaköszönni.

Különösen Cicero szeretett dicsekedni Pompeius hódításaival, melyekkel „a római nép hatalmát a föld végső határáig kiterjesztette”,²⁷ és a diadalmenetekkel: „az a férfiú, aki három diadalmenetben bizonyosságát adta, hogy a földkerekség három részének partjait és területeit birodalmunkhoz csatolta”,²⁸

„akinek három diadalmenete tanúsítaná, hogy hatalmunk kiterjedt az egész földkerekségre”.²⁹ Végül egyik beszédében egyszerűen „a földkerekség első emberének” nevezte Pompeiust, amiről azonnal az első *princeps*, Augustus jut eszünkbe.³⁰ Cicero – és rajta keresztül az egész senatus – büszkesége ezáltal már a kortárs dokumentumokban is tetten érhető. A *Lex Gabinia Calpurnia de insula Delo* (Kr. e. 58), amely

2. kép. Eratosthenés világtérképének rekonstrukciója (Spuner 1855 alapján)

1907-ben Mykonos szigetén került elő, kétnyelvű változatban (a görög szövegből csak néhány szó maradt fenn, *CIL* P 2500 = *I.Délos* 1511). Ebben a consuli rendeletben szokatlan módon egy preambulum is szerepel, amelyet a senatus hagyott jóvá. A szövegben kétszer is megemlítik a „földkerekséget”: „a kalózok, akik sok évig pusztították a földkerekséget” (*praedon[es] q[ue]i orbem [ter]rarum complureis [annos vastarint]*, 14. sor); illetve, hogy az ő legyőzésük után Pompeiusnak köszönhetően – akinek nevét nem említi a szöveg – „a korábbi ragyogó állapotába állítottatott vissza a méltóságos és felséges római nép állama, amely igen szépen kormányoztatik (és) hatalma is megnövekedett, miután az egész földkerekségen béke teremtett”.³¹ A szöveg a már idézett Diodóros-helyet juttatja eszünkbe, és nagy a kísértés, hogy mindkét esetben az *orbis terrarum*ot egyszerűen a Mediterráneum térségével azonosítsuk, aminek hátterében talán a kör alakú ión világtérképek használata rejlik.³²

Caesar galliai és britanniai hódításai nagyban alakították és hosszú ideig meghatározták az *oikumené* nyugati és északi területeiről alkotott földrajzi világgépet.³³ Nagy Sándorhoz méltó vállalkozását azonban a márciusi merénylet megghiúsította. Ahogy Plutarchos írja a *Párhuzamos életrajzokban*:

*Készült rá és foglalkozott a gondolattal, hogy hadjáratot indít a partusok ellen. Leigázásuk után meg akarta kerülni a Fekete-tengert, majd Hyrkanián át és a Kaszpi-tenger érintésével átkelt volna a Kaukázuson. Utána a scythák földjére szeretett volna behatolni, és sorra meghódítani a Germaniával határos területeket, majd Germaniát is, így tért volna vissza Gallián keresztül Itáliába. Úgy akarta kiterjeszteni birodalmát, hogy körös-körül az óceán határolja.*³⁴

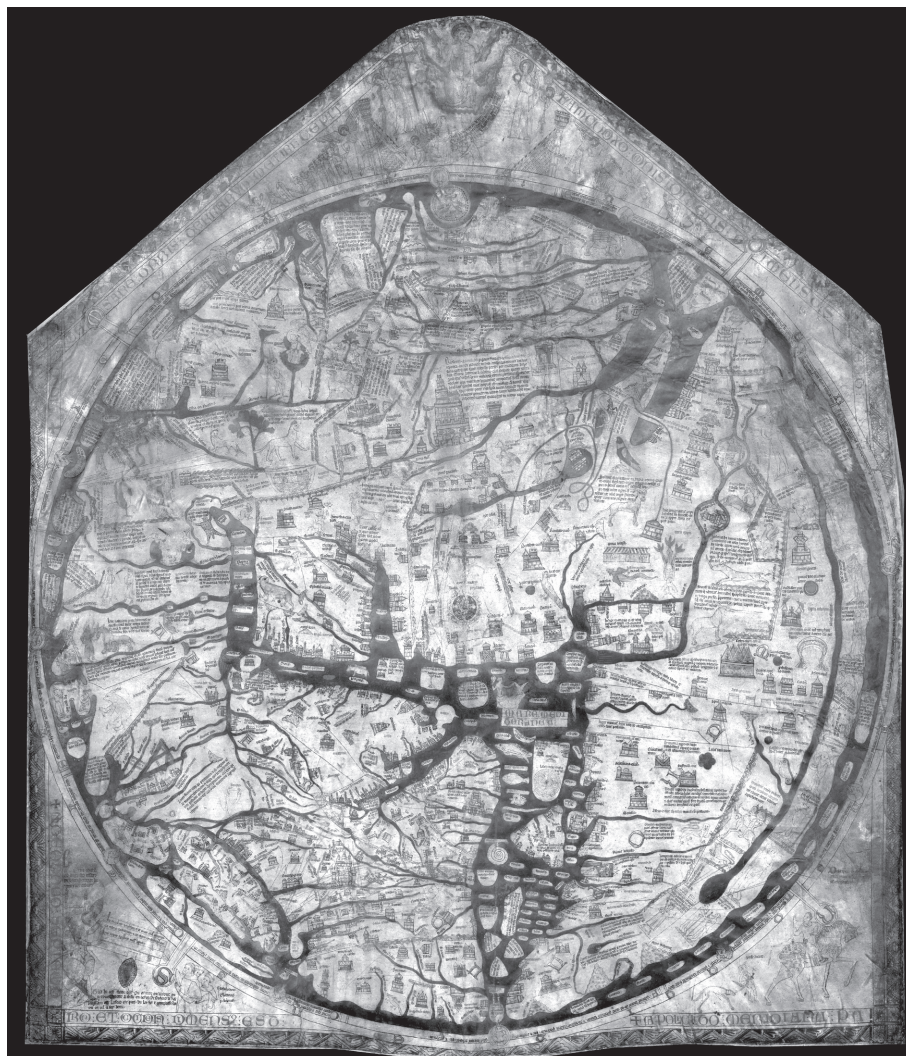
Caesar tehát egyértelműen *világbirodalmat* akart létrehozni.

Ugyanúgy, mint Nagy Sándor esetében, a hódítás nála is elválaszthatatlanul összekapcsolódott a felfedezéssel és a tudományos kutatással. A herefordi katedrális északi hajójában található a középkori kartográfia egyik mesterműve, Richard of Haldingham 1290 körül készített *mappa mundi*ja (3. kép).³⁵ A tipikus T–O térkép bal alsó sarkában Caesar Augustus látható, amint pápai tiarában átad egy függőpecsétekkel ellátott megbízólevelet három embernek, felette az írás: „A világot elsőként Iulius Caesar mérte fel: az egész keletet Nicodocus, az északot és a nyugatot Teodocus, a déli részt pedig Policlitus.”³⁶ Caesar vállalkozásáról mindössze két késő ókori (4–5. századra datálható) szövegben maradt fenn tudósítás: az

egyik Iulius Honorius földrajzi traktátusa,³⁷ a másik egy bizonyos Pseudo-Aethicusnak tulajdonított hasonló című leírás.³⁸ Az előbbi verziója így hangzik:

Iulius Caesar és Marcus Antonius consulsága idején [Kr. e. 44] az egész Földet bejárta négy bölcs és kiválasztott ember: a keletet Nicodocus, a nyugatot Didymus, az északot Theodotus, a délt Polyclitus. A keletet 21 év, 5 hónap és 9 nap alatt, a fent említett consulságtól Augustus [negyedik] és Crassus consulságáig [Kr. e. 30]. A nyugati részt 26 év, 3 hónap és 17 nap alatt, a fent említett consulságtól Augustus [hetedik] és Agrippa consulságáig [Kr. e. 27]. Az északot 29 év és 8 hónap alatt, a fent említett consulságtól Augustus tizedik consulságáig [Kr. e. 24]. A déli részt pedig 32 év 1 hónap és 20 nap alatt, a fent említett consulságtól Saturninus és Cinna consulságáig [Kr. e. 19?].

Mindkét szövegváltozat megemlíti, hogy felmérték a tengereket, szigeteket, hegyeket, a provinciákat, városokat, folyókat és népeket mind a négy égtáj felől. Claude Nicolet szerint lehetséges, hogy az említett négy *geometra* közül az egyiket: egy bizonyos Didymust azzal a tudóssal azonosíthatunk, aki a Kr. e. 1. században Alexandriában élt, és a mértékekről írt egy

3. kép. A herefordi *mapa mundi* (Hereford-katedrális) (forrás: wikimedia.commons.org)

traktátust, amely azonban elveszett.³⁹ Nem tudjuk, hogy ebben a késő ókori, középkori hagyományban mi lehet az igazság, de csábító lenne arra gondolni, hogy Iulius Caesar kezdeményezését örököse, Augustus fejezte be, s hogy az „Agrippa világtérképe” néven ismert tudományos vállalkozás a négy világhódító *geometra* adatait összesítette.

Augustus, a világhódító

Hogy Augustus politikai célja egy világbirodalom megteremtése volt, a *Res gestae* első mondatával is bizonyítható: „Az isteni Augustus tettei, amelyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta.”⁴⁰ Sajnos a szöveg hivatalos görög fordítása⁴¹ nem segít az *orbis terrarum* pontos értelmezésben, mivel a görögben – meglepő módon – ez a mondat teljesen másként szerepel: „[görögre] fordított feljegyzései a felséges isten tetteinek és ajándékainak, amelyeket Rómára hagyott”.⁴² Hogy a birodalom görögül beszélő lakossága miért nem olvashatott a „világhódító” Augustus tetteiről, rejtély. Az nem valószínű, hogy valamiféle túlzott szerénység állhat a háttérben; talán nem akarták a görögök érzékenységet sérteni, vagy így akarták elkerülni, hogy a „felséges isten” a gúnyolódások céltáblájául szolgáljon.

A *Res gestae* földrajzi spektrumát leginkább a „külpolitikai fejezetekben” tudjuk megvizsgálni (RG 26–33).⁴³ A nyolc fejezetben legtöbbször (16-17 alkalommal) népnevek fordulnak elő, mégpedig csupa olyan *gens* és *natio*, amelyek a birodalom határai mentén vagy azon túl élnek. Legtöbb közülük germán: a *Cimbri* (Jütland/Himmerland területén), a *Charides* (Jütland/Hardysseel területén), a *Semnones* (az Elba és az Odera között), a *Sugambri* (a Rajna és a Meuse között), valamint a *Suebi Marcomannorum* (a Rajnán túl a Hyrcaniai erdőben élő népcsoport) – az utóbbiról természetesen nem derül ki, hogy ők semmisítették meg Kr. u. 9-ben Varus három legióját Teutoburg mellett. Érdekes, hogy itt szerepel Dumnobellaunus, a Kent területén élő brit *Trinovantes* törzs királya is, akit érméiről ismerünk.⁴⁴ A birodalom északkeleti határterületein élők közül említi a Száva-folyó és az Al-Duna mentén élő pannonokat; a Duna és a Tisza közé ékelődött szarmatákat; az Al-Duna és a Kárpátok között letelepedett dákokat; a Kárpátok és a Dnyeper között élő bastarnákat; valamint a Fekete-tenger környékén található scythákat. A keleti népek közül az armeniaiak, médek, parthusok, továbbá Dél-Arábiában élő sabaeusok kerültek említésre. A Római Birodalomhoz nem tartozó, vagy azzal csak diplomáciai kapcsolatban álló országok közül kilencet említnek a *Res gestae* külpolitikai fejezetei. Ezek jellemzően délen és keleten találhatók (hiszen északon nincsenek „országok”, csupán barbár törzsek). Afrika két legdélibb országa: *Aethiopia*, avagy *Meroe*; valamint az Arab-félsziget déli részén (ma Jemen) fekvő *Arabaia Eudaimon*. Érdekesség, hogy aethiopiai Nabata és az arabiai Mariba városát is megemlíti, ami arra utal, hogy meglehetősen részletes földrajzi ismeretei lehetettek a területéről. A parthusok és a rómaiak érdekszférája között elterülő *Armenia maior*, valamint a zsidó történelemből és az Újszövetségből is ismert *Adiabene* fejedelemség, továbbá a két kaukázusi ország: *Albania* és *Hiberia*. Végül a legtávolabbi kelet országai: *Media* és *India* zárják a sort. A provinciák közül nyolcra történetik említés, két kivétellel (*Sicilia* és *Sardinia*)

valamennyi határtartomány: *Gallia*, *Hispania*, *Germania*, *Illyricum*, *Cyrenaica*, *Aegyptus*.⁴⁵ Végül a négy említett folyó esetében láthatjuk, hogy valamennyi igen fontos földrajzi, etnikai és közigazgatási értelemben vett határfolyó: az *Albis* (Elba), a *Rhenus* (Rajna), a *Danuvius* (Duna) és a *Tanais* (Don). Claude Nicolet szerint a felsoroltak közül számos név nem túl régen – Pompeius és Caesar diadalmenetein – vált ismertté a rómaiak előtt, számos viszont először a RG-ben került lejegyzésre. Például az *Arabia quae appellatur Eudaimon* (RG 26, 2) kifejezés azt sugallja, hogy Arabia később a latinban használatos *Felix* mellékneve ekkor még nem volt használatban.⁴⁶

Az Augustus-korból ránk maradt feliratok, „hivatalos” irodalmi szövegek és programatikus képi ábrázolások mind-mind azt bizonyítják, hogy a latin nyelvű *Res gestae* bevezető mondata egy nagyon is átgondolt és tudatosan végrehajtott propaganda része volt. A kis-ázsiai városok mindenütt „a haza és az egész emberi nem atyjának” titulálták Augustust, és hálálkodtak neki, amiért „szárazon és vízen béke uralkodik, s a városok jóakarásban, békében és harmóniában virágoznak”.⁴⁷ De nemcsak a hízelgésükről ismert görögök, hanem a Pisa városa által fiatalon elhunyt trónörökös, Gaius Caesar tiszteletére kibocsátott rendelet szövegében is „a birodalom őrzőjének és az egész földkerekség védelmezőjének” nevezik Augustust.⁴⁸ A „Római Birodalom és a világbéke védelmezője” valószínűleg hivatalos cím lehetett, mert nemcsak a *Cenotaphium Pisanumban* és a *Feriale Cumanumban*, hanem a korszak költőinél is feltűnik.⁴⁹ A narbói kultikus naptár szerint pedig január 7-én azért kellett áldozatot bemutatni, „mert Augustus bejelentette uralmát a földkerekség felett”; szeptember 23-án, a császár születésnapján pedig azért adtak hálát, mert „ezen a napon a korszak szerencséje odaadta Augustust, a földkerekség irányítóját”.⁵⁰

Az irodalmi szövegekben a hivatalos jellegű, szinte formuláris szövegek mellett már az egyéni találékonyság is nagy szerepet játszott. Ebben Vergilius és Horatius (s a kései Ovidius) is verhetetlenek bizonyult.⁵¹ Iuppiter az *Aeneis* első könyvében így határozza meg a Római Birodalom jövőjét:

*His ego nec metas rerum nec tempora pono,
imperium sine fine dedi...*

*Nem lesz ettől kezdve határ térben, sem időben,
vég nélkül kapják birodalmuk...*

Vergilius: *Aeneis* I. 278–279 (Kartal Zsuzsa fordítása)

Eszerint a római ügyeknek vagy a római államnak (*rerum*) nem lesz az istenek által elrendelt (*nec... pono*) korlátja sem térben (*nec metas*), sem időben (*nec tempora*) – vagyis egy vég és határ nélküli birodalmat (*imperium sine fine*) fognak uralni.⁵² A birodalom térbeli kiterjedéséről is csak szuperlatívusokban tudnak beszélni az Augustus-kor költői. Vergilius szerint:

*Augustus Caesar jön, az isteni sarj, az aranykor
századait hozván Latiumba. Saturnus uralmát
adja e földnek vissza. Az indusok és garamantok
földjein úr, birodalma a csillagokon, napon is túl
terjed, odáig, ahol már Atlas vállai tartják
fönn az eget, megfordul a tengely, a csillagok égnak.*

Vergilius: *Aeneis* VI. 792–797 (Kartal Zsuzsa fordítása)

Horatius még tovább megy, mikor kijelenti, hogy a „Satur-nus-sarj”, miután a legtávolabbi Keletet is leigázta, a „világ végén” lakó britek ellen is hadba készül:

*Ő, ha vert parthust diadalmenetben
hajt, ki fegyverrel fenyegette Rómát,
vagy Kelet partján leigázta Kína
s India népét...*

Horatius: *Carm.* I. 12, 33–36 (Bede Anna fordítása)

*Világ végére készül, a britteket
föllelni Caesar: tartsd meg – az ifju, új
sereggel, melytől most a Hajnal
földje s a vérvörös Óceán fél.*

Horatius: *Carm.* I. 18, 29–32 (Lakatos István fordítása)

Mindebből természetesen egy szó sem volt igaz: Augustus soha nem tette a lábát nemhogy Kína, de még India földjére sem; az Arábiát meghódítani szándékozó seregét szétverték, s nem tudunk arról, hogy valaha is szándékában állt volna Britannia meghódítása. E hangzatos propagandaszólamok viszont képesek voltak elhitetni az egyszerű emberekkel, hogy Róma immár valóban az egész Föld ura.⁵³

A világuralom tematikája természetesen az Augustus-éra vizuális programjában is fontos szerepet kapott. A kisművészetekben megjelenő legismertebb ábrázolása a *Gemma Augustea*, egy 230 × 190 mm-es arábiai ónyxkőbe vésett cameo, amelyet Augustus kedvenc vésnöke, Diskoridés, vagy annak tanítványa készíthetett a princeps uralkodásának utolsó évtizedében

(4. kép).⁵⁴ A vízszintesen két részre osztott kép alsó mezőjében egy szokványos jelenetet látunk: néhány római katona egy győzelmi emléket (*tropaeum*) emel a legyőzött és megszegyenített barbárok között. A felső mezőben kissé jobbra Augustus ül a trónon, vele szemben szintén ülő helyzetben Róma, a princeps feje fölé – a hagyományos értelmezés szerint – Oikumené babérkoszorút tart, előtte Neptunus áll, az előtt pedig Italia vagy Tellus ül, üres bőségszaruuval. A képmező bal szélén Tiberiust látjuk, amint épp leszáll diadalszekeréről, közte és Róma között pedig Germanicus áll a lova mellett. A felső képmező valamennyi – isteni és emberi – szereplője Augustusra néz.

A világuralmat kifejező földgömb Augustus pénzein is megjelenik, ami nem csoda, hiszen a princeps nagy hangsúlyt helyezett az érmepropagandára (5. kép). A *globus* négy változatban tűnik fel a szárnyas Victoria istennőhöz kapcsolódóan: (1) Victoria bal lábbal a földgömbön áll, bal kezében fáklya, jobbában palmaág (Kr. e. 18–16, *RIC* 121); (2) Victoria bal lábbal a földgömbön áll, bal vállán egy átvett palmaág, előre nyújtott jobbában babérkoszorút tart (Kr. e. 31–30, *RIC* 254a); (3) Victoria szemből áll a földgömbön, jobb kezében babérkoszorút, bal kezében a vállán átvett *vexillum* (Kr. e. 29–27, *RIC* 268); (4) Victoria a földgömbön ül, ölében két kézzel egy babérkoszorút tart (Kr. u. 4–5, 7–8, *RIC* 215).

Ugyanakkor Augustus gondoskodott arról, hogy a „római nép világuralmát” ne csak az istenekhez, hanem saját személyéhez is kösse. Ennek a pénztípusnak két változata ismert: az egyik a földgömb Augustus választott csillagképe, a *Capricornus* mellső lába között látható, felette bőségszaru, alatta kormányvezető és az *AVGVSTVS* felirat (Kr. e. 18–16, *RIC* 125); a másikon a Neptunus alakjában hēróikus mezítelenségben ábrázolt Octavianus, amint bal lábát a földgömbön nyugtatja, jobbában *aplustumot*, baljában *sceptrumot* tart (Kr. e. 30–27, *RIC* 256).

A határtalan birodalom határai

Az *orbis terrarum* és az *orbis Romanus* összefüggéseit Clifford Ando elemezte újszerűen.⁵⁵ „Az imperializmusnak megvan a saját logikája, és saját földrajzra tart igényt” – írja, amit azzal egészíthetünk ki, hogy az imperialisztikus eszméktől vezérelt politikai földrajz „saját logikája” többnyire nem más, mint megdöbbentő logikátlan-ság. Augustus a *RG* első mondatában azt állította, hogy „a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta”. Ezzel szemben az említett külpolitikai fejezetek a következő mondattal kezdődnek: „A római nép valamennyi provinciájának a területét megnöveltem, amelynek csak a szomszédságában hatalmunkat el nem ismerő népek éltek” (*RG* 26, 1).⁵⁶

4. kép. A *Gemma Augustea*. Kunsthistorisches Museum Wien, Antikensammlung, IXa 79 (forrás: <https://www.khm.at/objektdb/detail/59171/>)

5. kép. Augustus ezüst *denarius*a a Capricornus és a földgömb ábrázolásával. Ismeretlen hispaniai verde, Kr. e. 17–16, BMC 346–348, RIC 126 (forrás: www.coinarchives.com)

Ebben a mondatban több érdekességet is felfedezhetünk. (1) A „Római Birodalom” (*imperium Romanum*) vagy „a Római nép birodalma” (*imperium populi Romani*)⁵⁷ helyett „a római nép valamennyi provinciája” (*omnes provinciae populi Romani*) szerepel, aminek talán az lehet az oka, hogy az *imperium Romanum* kifejezés használata jobban felidézte volna az *orbis terrarum* képzetét az olvasóban, aki így előbb észrevette volna a nyilvánvaló ellentmondást.⁵⁸ (2) Ezek a provinciák nyilvánvalóan csak a határmenti tartományok lehettek, melyeknek irányítása – bár erről nem szól *expressis verbis* a szöveg – a császár *legatus*ainak kezében volt, így közvetve ezen provinciák területének megnövelése is Augustus dicsőségét gyarapította. (3) A birodalom kiterjesztése nem öncélú lépés volt, ugyanis Róma városának *pomerium*át is csak az növelhette meg, aki az egész birodalom területét gyarapította.⁵⁹ (4) Az olvasóban felmerülő legfőbb kérdés azonban az, hogy ha egyszer Róma az *egész világot* uralta, hogyan élhettek annak szomszédságában olyan népek, amelyek nem ismerték el annak fennhatóságát?

A provinciák határainak kiterjesztésével kapcsolatban egy konkrét esetet Augustus meg is említ a *RG*-ben: „Illyricum határait előbbre vittem egészen a Danuvius folyó partjáig.”⁶⁰ A horvát és a magyar kutatás egyetért abban, hogy Tiberius Kr. u. 9. évi illyricumi hadjárata a provincia határait a Dunának a Száva és a Dráva összefolyása közötti szakaszáig tolta előre, nem pedig – ahogy az 1970-es évek előtti magyar kutatók egy része gondolta – a Duna-kanyarig, ahová csak Claudius idején (a Kr. u. 50-es évek közepén) került a birodalom határa.⁶¹ Úgy tűnik, a *RG* kijelentése ismételt propagandacélokat szolgált: a Duna (Ister) mint határ (*finis*) emlegetése azt volt hivatva az olvasó számára bizonyítani, hogy a birodalmat természetes akadályok (ez esetben folyók) határolják. Ugyanakkor földrajztörténeti értelemben érdekes, hogy Augustus – talán Agrippa nyomán⁶² – összekapcsolta a korábban *Hister (Istros)* néven emlegetett Al-Dunát a *Danubiusszal*, amely a Fel-Dunát jelentette (e kettő határa kb. a mai horvát–szerb határ lehetett, ahonnan lefelé a Duna keletnek fordul).

Még súlyosabb problémát vet fel Augustus állítólagos „politikai végrendeletének” kérdése, mely szerint „meg kell tartani határain belül a birodalmat” (*consilium coercendi intra terminos imperii*, Tac. *Ann.* I. 11, 4; vö. Dio LVI. 33, 5) – csakhogy a

hivatalos szövegek szerint a *termini imperii* magának az *oikumenének* a határaival egyenlők!⁶³ Josiah Ober úgy oldja meg a problémát, hogy szerinte a *consilium* nem írásos parancs volt Augustus részéről, hanem egy szóbeli utasítás – amit Tiberius talált ki annak érdekében, hogy ne kelljen örökbefogadójának expanziós politikáját folytatnia.⁶⁴ Tacitus e sokat idézett szöveghelye mellett a következő antik *testimonium*okat találjuk a terjeszkedést tiltó állítólagos végrendeletről:

Azt tanácsolta nekik, hogy elégedjenek meg azzal, amijük van, és semmi alatt ne törekedjenek a birodalmat nagyobbra növelni. Nehéz lenne irányítani,

mondta, és ez azzal a veszéllyel járna, hogy azt is elveszítik, ami az övék. Ez az alapelv, amit ő maga is mindig követett, nemcsak beszédben, hanem tetteiben is; mindenesetre nagy területeket szerezhetett volna a barbároktól, de nem ez volt a szándéka.

Dio LVI. 33, 5–6 (Grüll Tibor fordítása)

Ezzel a szöveggel kapcsolatban számos probléma merül fel. Először is Cassius Dio római szenátor a 3. században működött, és nagyon kevés eredeti forrást használt fel művének megírásakor.⁶⁵ Másodsorban: az idézet utolsó mondata egyszerűen nem igaz, hiszen fentebb is láttuk, Augustus mennyire büszke volt arra, „hogy a római nép valamennyi provinciájának területét megnövelte” a barbárok rovására. A harmadik: Cassius Dióról tudjuk, hogy hevesen ellenezte Septimius Severus hódításait, amelyeket költségesnek és feleslegesnek is tartott, és lépten-nyomon hangoztatta a békés építőmunka és a védelem fontosságát.⁶⁶ Josiah Ober szerint Dio egyszerűen kitalálta azt a „negyedik tekercset”, amit szerinte Tiberius olvasott fel a senatusban.⁶⁷

Ezek a [germán] népek azzal váltak ismertté, hogy harcoltak a rómaiak ellen, majd meghódoltak s aztán ismét elpártoltak, vagy elhagyták lakóhelyüket; még többen váltak volna ismertté, ha Augustus meghagyta volna hadvezéreinek, hogy keljenek át az Albison s üldözzék az oda kivándoroltakat. Ő azonban úgy gondolta, hogy könnyebb lesz a folyamatban levő háborúban az eredményes hadvezetés, ha tartózkodik az Albison túl nyugodtan élő népektől s nem ingerli őket az ellenségeskedésbe való beavatkozásra.

Strabón VII. 1, 4. C 291 (Földy József fordítása)

Ismét egyetérthetünk Josiah Oberrel, aki szerint az idézett szövegből egyértelműen kiderül, hogy Strabón itt nem valamiféle Augustus által elrendelt általános hódítási tilalomról beszél, hanem csupán egy bizonyos hadszíntér egy adott időpontban történő felhagyásáról.⁶⁸ Ráadásul ennek okát is megadja: „a folyamatban levő háború” (*ton chersi polemon*) feltehetően a pannon felkelés lehetett (*bellum Batonianum*, Kr. u. 6–9).⁶⁹

...a legelső római, az isteni Iulius, aki sereggel lépett Britannia földjére, a szerencsés kimenetelű csatával megrémítette ugyan a lakosságot, és birtokába vette a partot, mégis úgy látszik, hogy csak megmutatta az utódoknak, nem hagyta rájuk. Majd polgárháborúk következtek, és a főemberek a közösség ellen fordították fegyvereiket, és még a békében is sokáig megfélemlítettek Britanniáról: ezt az isteni Augustus megdölgölnének (consilium) nevezte, Tiberius előírásnak (praeceptum).

Tacitus: *Agricola* 13, 2 (Borzák István fordítása)

Joshua Ober szerint az *Annales* és az *Agricola* fentebb idézett szövegének egymáshoz való viszonya akkor is ellentmondásos, ha a *consilium* kifejezés használata látszólag összekapcsolja a kettőt. Tudnunk kell, hogy az *Agricola* sokkal korábban (Kr. u. 98 körül) keletkezett, mint az *Annales* (Kr. u. 116–120 között). Strabón szövegéhez hasonlóan valószínűleg ebben az esetben is csak egyetlen hadszíntérre vonatkozó tanácsról (Tiberius értelmezésében: parancsról) van szó, semmint az egész birodalom terjeszkedését tiltó rendelkezésről.

Suetonius Augustus-életrajzában is szerepel egy mondat, amely látszólag kifejezetten a birodalmi terjeszkedés ellen szól: „[Augustus] igaz és kényszerítő ok nélkül egyetlen népet sem támadott meg soha; távol állott tőle, hogy hadi dicsősége öregbítése végett kiterjessze a birodalom határait.”⁷⁰ Itt azonban Suetonius – aki pedig számos Augustus által saját kezűleg írt forrást is felhasznál – nem utal rá, hogy valahonnan idézett volna, inkább úgy tűnik, hogy saját véleményét közölte. Márpedig a Hadrianus alatt működő Suetoniusról sejthetjük, hogy helyeselte a császár defenzív határvédő politikáját. A régebbi kutatás (Brunt, Birley, Luttwak) azt feltételezte, hogy a Varus-féle katasztrófa után Augustus feladva korábbi expanzív politikáját defenzívába tért át. Erre volt szokás bizonyítékként idézni Florus egy mondatát: „Ez [a teutoburgi] vereség okozta, hogy birodalmunk terjeszkedése, amelyet az Óceán sem tudott feltartóztatni, a Rhenus folyó mentén megállt.”⁷¹ Úgy tűnik azonban, hogy Augustus még közvetlenül halála előtt, Kr. u. 14-ben is expanzív politikát folytatott.⁷² Velleius szerint „unokáját, Germanicust, a háború befejezése céljából Germaniába küldte”.⁷³ Korábban már Erich Koestermann is amellett érvelt, hogy Germanicus hadjáratának célja a határ Elbáig történő kiterjesztése lehetett.⁷⁴ Ugyancsak Kr. u. 14-ben egy római út készítése is befejeződött Africa Proconsularisban, Capsa és Tacapae között, mélyen bent a *Musulamii* törzs területén.⁷⁵ A törzs három évvel később Tacfarinas vezetésével fellázadt Róma uralma ellen. Augustus tehát valószínűleg nem adta fel a birodalom kiterjesztésének politikáját, legalábbis ami Germaniát és Africát illeti.

Agrippa világtérképe

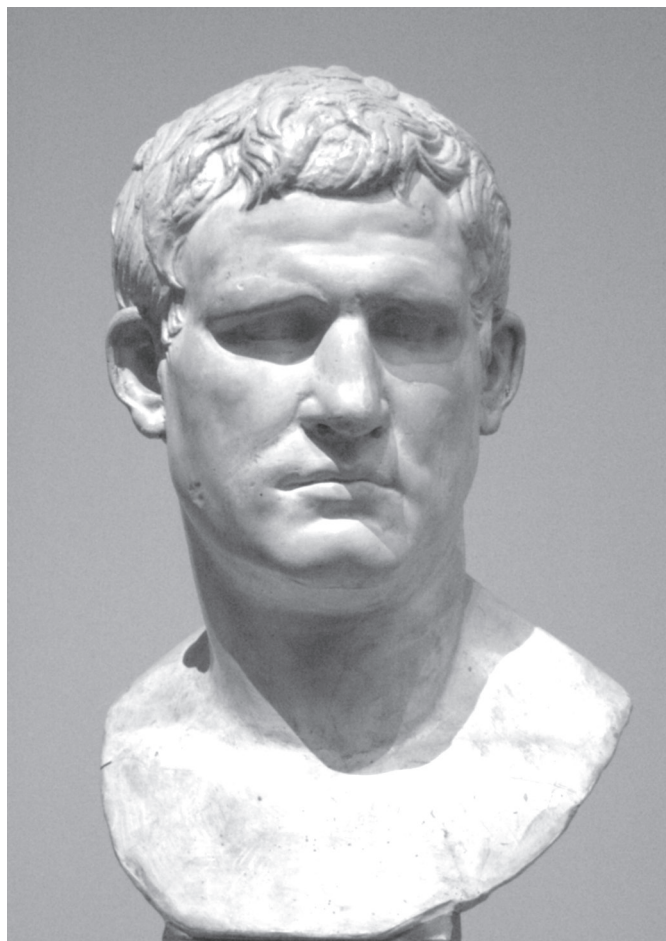
Az augustusi *orbis terrarum* = *orbis Romanus* koncepció propagandisztikus szempontból mit sem ért egy reprezentatív világtérkép nélkül, amelynek fontosságát jól jelzi, hogy elkészítését a *princeps* legjobb barátjára és vejére, Agrippára bízta, annak Kr. e. 12-ben bekövetkezett halála után pedig saját maga fejezte be (6. kép). Azt a keveset, amit Agrippa térképéről tudunk, túlnyomó részben Plinius enciklopédiájának köszönhet-

jük. A legfontosabb *testimonium* a III. könyvben olvasható. Plinius azt írja Baetica méreteivel kapcsolatban:

Ki hinné, hogy Agrippa, ez a máskülönben oly szorgalmas ember, aki amellet annyi gondot fordított arra a munkára, hogy a földkerekséget megmutassa a Városnak [a világnak], tévedett, ahogy vele együtt az isteni Augustus is? Mert Augustus volt, aki befejezte a nővére [Vipsania Polla] által megkezdett csarnokot, hogy M. Agrippa tervei szerint annak kommentárjait magába fogadja.

Plinius: *Naturalis Historia* III. ii, 17, ed. H. Rackham (Grüll Tibor fordítása)

Ez a textus azért nagyon fontos, mert közvetve bizonyítja, Agrippa az egész földet (*orbem terrarum*) mutató ábrázolást készített, amihez szöveges magyarázatok (*commentarii*) is társultak. A kérdésre, hogy milyen is lehetett Agrippa geográfiai térképe (*geographikos pinax*), valószínűleg Strabón alapján adhatjuk meg a választ. Régebben sokan úgy vélték, hogy a középkorban egyeduralkodónak számító T–O térképek (amelyek végső soron a kör alakú ión világtérképekre vezethetők vissza) Agrippa világtérképének eredeti formáját örökítették tovább, ez azonban könnyen cáfolható.⁷⁶ A kutatás azt is egyértelműen elvetette, hogy a *Tabula Peutingeriana* standard papiruszterkeres méretéhez igazított furcsa „vetülete” Agrippa térképére

6. kép. Marcus Vipsanius Agrippa portréja. Louvre, Borghese-gyűjtemény, MA 1208 (forrás: wikimedia.commons.org)

menne vissza. A *TP* azonban egy *itinerarium pictum*, amelynek alapvető célja a fontosabb útvonalak feltüntetése volt a nagyobb településekkel és a közöttük lévő távolságadatokkal.⁷⁷ Agrippa világtérképén, illetve annak kommentárjaiban ezzel szemben például a tengeri útvonalak és egyéb távolságadatok is szerepeltek.⁷⁸ Bár az Agrippa világtérképe és Strabón *Geógraphikája* közötti kapcsolat nem egyértelműen tisztázott, az utóbbi által használt vetület egy az egyben az eratoszthenési felfogást követi, még a *chlamys* (köpeny) alakú világról szóló fejtegetést is szó szerint Eratoszthenéstől vette.⁷⁹ Claude Nicolet szerint is kétségtelen, hogy Agrippa térképe Eratoszthenés projekciója szerint készült.⁸⁰

Szemponyunkból kiemelkedően fontos a lakott világ déli határának kérdése. Eratoszthenés szerint az Egyenlítő körül olyan forráság uralkodik, hogy emiatt az emberi élet ott lehetetlen. Mivel a görög felfogás úgy szól, hogy a világ harmonikusan van megteremtve, elképzelhető, hogy Eratoszthenés azt gondolta: ahol nem lehetséges élet, ott nem is kell földet feltételeznünk. Pierre Arnaud azon a véleményen van, hogy Eratoszthenés teljesen bizonytalan volt Afrika déli határaival kapcsolatban, de elutasította a kontinens körülhajózásával kapcsolatos feltevéseket (Hanno, kyzikosi Eudoxos), és csak a részleges körülhajózását (Polybios) fogadta el.⁸¹ Polybios azonban kicsit másként képzelte Afrika déli határait, mint Eratoszthenés: szerinte annak az Egyenlítőtől délre is folytatódnia kell, ahol ő a Nílus forrásait feltételezte. Ezzel közvetve megkérdőjelezte Eratoszthenés azon állítását, hogy az *oikumené* olyan sziget, amely teljes egészében az északi félgömbön található.⁸² A fennmaradt töredékekből úgy tűnik, Agrippa nagyon vigyázott arra, hogy megkülönböztesse az *oikumené* és az arról szerzett *tudás* határait. Arnaud szerint Plinius sehol nem idézi Agrippát azzal kapcsolatban, hogy az *oikumené* déli részét az *Oceanus* határolja, ami „szemmel láthatólag nyitva hagyta a kaput minden opció előtt, ami Afrika deli kiterjedését illeti” – fejezi be a gondolatmenetet Arnaud.

A lakott világ felmérése

A *pax Romana* arra is kiváló lehetőséget nyújtott, hogy a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok kiépítésével meginduljon az *oikumené* távoli vidékeinek felkutatása. Augustus is több ilyen megemlített a *Res gestae*-ben, például a három egymást követő egyiptomi *praefectus*: Cornelius Gallus, Aelius Gallus és C. Petronius hadjáratait Meroé ellen (Kr. e. 29, 26, 25); vagy az unokája, Gaius Caesar által a Dél-Arábia meghódítására vezetett hadjáratot (Kr. u. 1).⁸³ Cornelius Balbus Kr. e. 19-ben a garamantok ellen vezetett katonai expedícióját – amiért pedig diadalmenetben is részesült – el is felejtette feljegyezni (7. kép).⁸⁴ Kelet felé is hatalmas lendületet vett a kereskedelem.⁸⁵ Strabón ismert adata szerint Augustus korában már évente 120 hajó fordult meg a dél-indiai és vörös-tengeri kikötők között. Az 1. század végén Myos Hormosban hadiflottabázis állt fenn, és a Báb el-Mandeb-szorostól 470 km-re északra fekvő Farasan-szigeteken Kr. u. 144-ben állandó kikötői helyőrség állomásozott, amint azt egy 2004-ben előkerült latin felirat bizonyítja.⁸⁶ A dél-arábiai Sabaeusok királyai a Kr. e. 1. század utolsó évtizedétől a Kr. u. 1. század derekáig egy pénzsorozatot adtak ki, amelyeken – David Potts és mások szerint – Augus-

7. kép. Lucius Cornelius Balbus modern szobra Cádizban (forrás: wikimedia.commons.org)

tus képmását ábrázolták. Michael Speidel szerint ennek aligha lehetett más oka, mint hogy elismerték Róma fennhatóságát.⁸⁷ A Kr. u. 50 körül íródott *Periplus Maris Erythraei* a kelet-afrikai partvidék kikötőiről is érdekes adatokat közöl, amelyek közül legdélebbre az Azanaia *métropolis*-ának nevezett Rhapta kereskedőtelep található.⁸⁸ Ha igaz, hogy Rhapta Zanzibárral vagy a Rufiji-folyó torkolatvidékén fekvő, már eltűnt településsel azonos, akkor is 5–7°-kal az Egyenlítőtől délre járunk, vagyis „lémentünk Eratoszthenés, Agrippa és Strabón világtérképéről”.

A Nílus eredetének kutatása is részben ezzel a földrajzi kérdéssel függ össze, bár a folyó forrásvidékének holléte mindig is izgatta az ókoriak fantáziáját.⁸⁹ A Nílus eredetével Strabón nem foglalkozik, megelégszik Eratoszthenés hosszúságadatainak átvételével⁹⁰ (Meroét például szigetnek tartja). Petronius Kr. e. 23-as Meroé elleni büntetőexpedíciója után egy jó darabig nem történt hasonló kísérlet a déli határok kiterjesztésére.⁹¹ Nero idején viszont újra előkerül a téma. Seneca saját fülével hallotta a felderítő-expedícióból visszatért katonák beszámolóját.⁹²

Nem tudod, hogy a Nílus nyári áradását magyarázó vélemények között az is szerepel, hogy a Nílus a földből tör elő, és nem a felső, hanem a föld belsejéből újra kibuggyanó vizekből gyarapodik meg? Én hallottam annak a két centuriónak a beszámolóját, akiket Nero Caesar, minden eredmények, de leginkább az igazságnak nagy barátja elküldött, hogy

felderítsék a Nílus forrását: hosszú utat jártak meg, miután Etiópia királyától támogatást kaptak és ajánlólevelet a szomszédos királyokhoz, így hatoltak még tovább. „Ezután – mondták – hatalmas mocsarakhoz érkeztünk, amelyekből az ott lakók sem ismerték a kivezető utat, de még csak remélni sem lehetett, annyira egybefonódtak a vizekkel a füvek, a füvekkel a vizek; leküzdhetetlen volt mind gyalog, mind hajóval, amit egyébként nem is bír el ez az iszapos és növényekkel benőtt mocsár, legfőljebb kicsi, egyszemélyes csónakokat. Ott – mondta egyikük – láttunk két sziklát, amelyekből csak úgy zuhogott a folyóvíz.

Seneca: *NQ* VI. 8, 3–4 (Kopecky Rita fordítása)

Egyes magyarázók szerint ez a leírás tökéletesen illik a Viktória-tó környékére, ahonnan a Fehér-Nílus ered. Úgy vélik, hogy még az említett „két szikla” is beazonosítható a Murchison-vízeséssel az azonos nevű ugandai nemzeti park területén (8. kép). Plinius később azt írta, hogy Nero testőr csapatokat küldött a felderítő-expedícióra, azzal a céllal, hogy később meghódítsa a területet.⁹³ Ez alkalommal térkép is készült a térségről (*cognita Aethiopiae forma*, Plin. *NH* XII. 8, 19).

Az első földrajzi író, aki megpróbált megküzdeni a Nílus forrásvidékének problematikájával, Pomponius Mela volt, akinek életéről nem sokat tudunk azon kívül, hogy a hispaniai Tingenterában született, és minden bizonnyal részt vett Claudius Britanniát meghódító hadjáratában.⁹⁴ Az általa Kr. u. 43-ban írt rövidke mű kétféle cím alatt is hagyományozódott: *De chorographia* vagy *De situ orbis*, három könyvben. Bár az idősebb Plinius jelentős földrajztudósként – és enciklopédiája egyik fontos forrásaként – tartotta számon, Mela munkája nem egyéb száraz kompilációnál, melynek megbízhatósága finoman szólva is kétséges. Úgy tűnik, Mela alapvetően átvette Eratosthenés sziget-*oikumené* felfogását, de a Nílus eredetével kapcsolatban egy meghökkentő elképzeléssel rukkolt elő (9. kép):

8. kép. A Murchison-vízesés. Murchison Falls National Park, Uganda
(forrás: http://afrotourism.com/wp-content/uploads/2018/03/DSC_0373.jpg)

Ha valóban létezik egy másik világ és azok az „ellenföldiek” (antichthonos) velünk szemben, délen találhatóak, az a magyarázat nem tűnik az igazságtól elrugaszkodottnak, hogy a folyó [a Nílus] azon a területen ered: előbb a tenger alá bújik egy láthatatlan mederben, majd a mi világunkban ismét előbukik onnan, és azért növekszik [a vízhozama] a nyári napfordulókor, mert ott éppen akkor tél van, ahonnan ered.

De chor. I. 46 (Grüll Tibor fordítása)⁹⁵

A római földrajzi írók túlnyomó többsége egyszerűen átvette az eratosthenési világképet. Ez a világkép, amelyet az augusztusi *orbis terrae* = *orbis Romanus* felfogás – és talán Agrippa világtérképe is – hivatalos politikai dogmává emelt, a földrajzi horizont kiterjedésével olyan retrográd nézetté vált, amit a tudósoknak mindenképpen ki kellett igazítaniuk, ha nem akartak nevetségessé válni. Pomponius Mela erre tett szerény kísérletet akkor, amikor a „tenger alatti Nílusmeder” elképzelést papírra vetette.

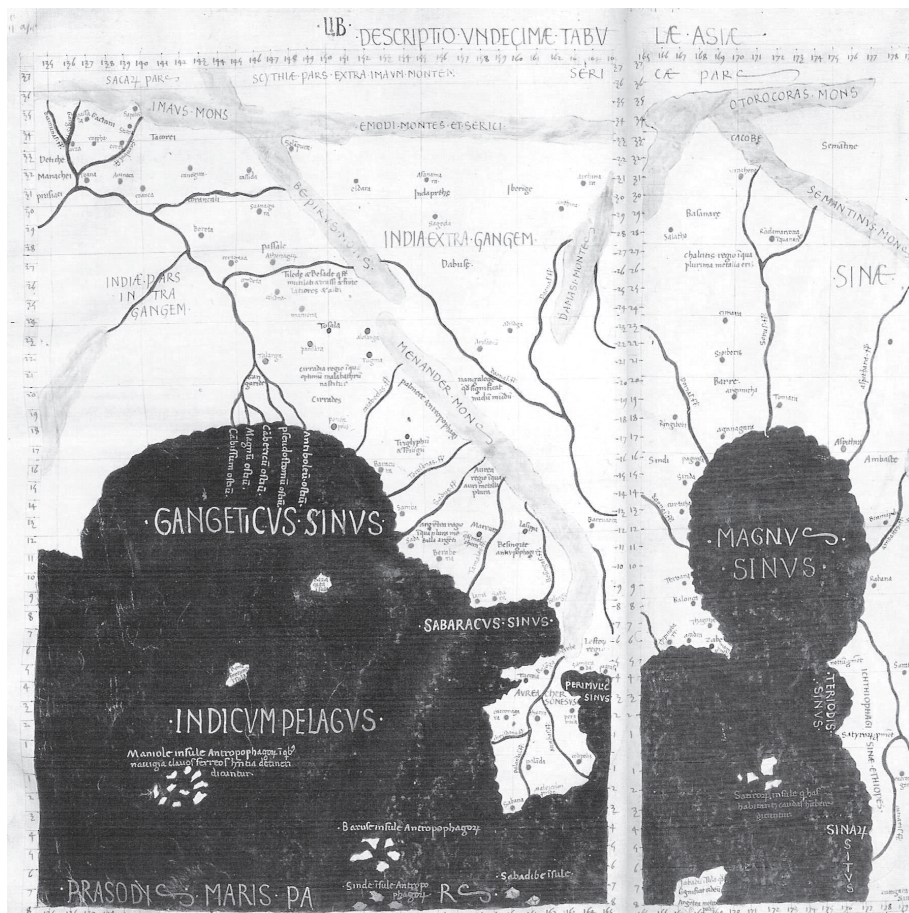
Miközben a császári propaganda mindvégig ragaszkodott a „miénk az egész világ” szlogenhez, a tényleges földrajzi ismeretek elképesztő mértékben bővültek. A Római Birodalom politikai és kereskedelmi kapcsolatai messze túlnyúltak a Hadrianustól kezdődően kőbe és fába épített *limes* vonalán. Már Augustus dicsekedett avval, hogy flottája északon messzebbre hajózott, mint bárki őelőtte: a Rajna torkolatától egészen a cimberiekig (Cimber-fok = Jütland) (*RG* 26, 3). Nero alatt a Viztula torkolatvidékét is felderítették, és Ptolemaios térképén már az egész *Germania Libera* földrajzi nevektől tarkálott.⁹⁶ Agricola Kr. u. 82-ben a teljes Brit-szigetet körbehajózta, sőt az Ír-sziget megszállását is tervbe vette. Alig fél évszázaddal később már *Hibernia* több településének neve is felkerült a római térképekre, minden bizonnyal a kereskedők információinak köszönhetően (10. kép).⁹⁷

Nero alatt egy expedíciós sereg indult a Kaukázus vidékének meghódítására. Az itteni római jelenlétről egy Bakutól délre talált Domitianus-kori petroglif is tanúskodik, és néhány éve sziklába vésett görög és latin feliratok kerültek elő az üzbég, türkmén és afgán hármashatáron fekvő Kara Kamar barlangkomplexumban is.⁹⁸ A szövegeknek egyelőre nincs biztos olvasatuk, így korukat is csak megbecsülni lehet (Julija Usztyinova szerint a 2–3. századra datálhatók), mindenesetre bizonyítják a rómaiaknak a térség iránti érdeklődését, amiben valószínűleg a kínai selyem játszotta a főszerepet. Az 1. század végén egy makedón származású kereskedő, Maes Titianus selyemért küldte szolgálait Kínába, akik 12 hévi utazás után eljutottak Kótoronyba (*Pyr-gos Lithinos*), amely talán Taskurgánnal azonosítható.⁹⁹ A kereskedők onnan az ország fővárosába, Sérába mentek, amit Ptolemaios koordináta-adatai alapján vagy Kasgárral, vagy Liangcsuval azonosítanak. A Gangesz torkolatán túl

9. kép. Pomponius Mela világtérképének rekonstrukciója. Petrus Bertius flamand kartográfus munkája, 1628.
 Pomponius Mela: *De Situ Orbis*. Leyden, Samuel Luchtmans, 1748
 (forrás: http://www.otago.ac.nz/library/exhibitions/classical_world/)

10. kép. Britannia és Hibernia Ptolemaios térképén (Athanasios Angelopoulos rekonstrukciója)
 (forrás: <http://athang1504.blogspot.hu/2016/08/>)

11. kép. A Maláj-félsziget (Chryse) Ptolemaios térképének 15. századi rekonstrukcióján. British Library Harley MS 7182 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ptolemy_Asia_detail.jpg)

fekvő rejtélyes Chryse nevű helyről már az 1. század közepén született *periplus*, *A Vörös-tenger körülhajózása* is tudósított (PME 56). Fél évszázaddal később – a tyrosi Marinus jegyezte fel – egy bizonyos Alexandros megkerülte Chryset, és kiderítette, hogy félsziget (Maláj-félsziget), majd eljutott a Sina-öbölbe (Dél-Kínai-tenger), onnan pedig a Zabai és Katigara nevű településekre (11. kép). (Ezek azonosításáról maig vitatkoznak, de Hoppál Krisztina ígéretes indonéziai kutatásai remélhetőleg tisztázzák majd a kérdést.¹⁰⁰) Kínai források az első rómaiak kezdeményezte közvetlen kapcsolatfelvételtől is megemlékeznek. Huan császár uralkodása idején (Kr. u. 146–167) Daqin (Róma) királya, Andun delegációt küldött hozzá, s elefántagyarat, rinocérosztülköt és teknőcpáncélt ajánlott föl. Andun minden bizonnyal az Antoninus név átírata, és ha a Kr. u. 166-os dátum biztosra vehető, akkor Marcus Aureliust értették alatta. Mindazonáltal elég valószínűtlen, hogy itt valóban a római császár parancsára felállított hivatalos delegációról lehetett szó, feltehetőleg csupán kereskedők egy csoportjáról számolt be a *Hou Han shu* krónika.¹⁰¹

Ptolemaios forradalma

A felfedező expedíciók és a távolsági kereskedelem révén tehát rengeteg új adattal gazdagodott a római földrajztudomány. Ezek az adatok pedig szükségszerűen szétfeszítették az eratos-

thenési világképet, amely pedig olyannyira megfelelt az *orbis Romanus* = *orbis terrarum* ideológiájának. Claudius Ptolemaeus (görögösen Ptolemaios) életéről szinte semmit sem tudunk. Egy középkori bizánci csillagász¹⁰² szerint a felső-egyiptomi Ptolemaios Hermiuban született (Kr. u. 100 körül), Alexandriában élt, és valamikor Kr. u. 168 előtt halt meg.¹⁰³ (Abū Ma‘shar 8–9. századi perzsa csillagász utalását, mely szerint a Ptolemaida királyi ház leszármazottja, természetesen nem kell komolyan venni.) Neve alapján római polgárjoggal is rendelkezett. Bár e tanulmánynak nem feladata Ptolemaios matematikus és csillagászati munkásságát értékelni, fontos tisztában lennünk azzal, hogy a *Megalé syntaxis* és a *Tetrabiblos* elementáris hatást gyakorolt a bizánci, arab és nyugati gondolkodásra.¹⁰⁴ Témánk szempontjából azonban itt és most a *Geógraphiké Hyphégésis* a legfontosabb.¹⁰⁵ Ez az első olyan római kori földrajzi mű, amely szakított az eratosthenési világképpel, egyebek mellett megkérdőjelezve annak fő állítását, miszerint az *oikumené* olyan sziget, amely csakis az északi féltekére terjed ki, és az Ókeanos veszi körül (12. kép).

A modern szakirodalom eddig nem szentelt elég figyelmet annak, hogy a hellénisztikus földrajztudományban létezett egy, az Eratosthenésével szemben álló elképzelés is, amely szerint az *oikumené* nem sziget, hanem felfedezetlen szárazföldekben folytatódik. Ezt az egészen Hérodotosig visszavezethető tradíciót a nikaiai Hipparchos (Kr. e. 190–120 k.) képviselte. Ugyancsak Hipparchosnak köszönhetjük a földrajzi koordinátarendszer feltalálását és első alkalmazását. Ptolemaios is tőle merített, amikor a *Geógraphiké Hyphégésis* alapfeladatául azt a célt tűzte ki, hogy „minden nagyobb városnak és provinciának elhelyezkedését meg kell határozni a szélességi és hosszúsági fokok szerint” (*Geog.* I. 1, 6). Művének első könyvében összefoglalta elődei eredményeit, elsősorban a tyrosi Marinosét (*floruit* Kr. u. 120 k.), akire legjobban támaszkodott. Marinus – ugyanúgy, mint Hipparchos – szakított a végső soron Homérostól örökölt „földövező Ókeanos” elképzeléssel, azt állítva, hogy az *oikumené* három kontinense egy keleti és egy nyugati részre osztja az Ókeanoszt. Úgy vélte, hogy a lakott világ észak–déli irányban pedig a Boldogok Szigeteitől (Kanári- vagy Azori-szigetek) Sériáig (Kína).

Marinos friss értesülésekkel rendelkezett a kereskedők és különféle expedíciók Afrika és Ázsia addig ismeretlen területein elért eredményeiről. Septimius Flaccus, Numidia *legatusa* Kr. u. 76 után Libyából elindulva három hónap alatt átszelte a Szaharát, és eljutott Etiópiába (*Geog.* I. 8, 5). A kereskedő Iulius Maternus Kr. u. 83–92 között Leptis Magnából kiindulva

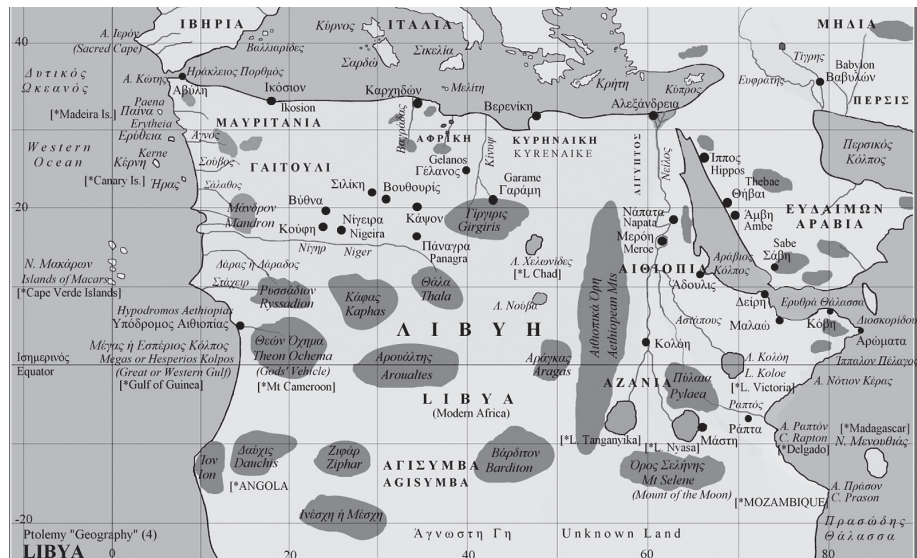
a garamantok királyának vezetésével 4 hónap és 14 nap alatt érte el a titokzatos Agisymbát (*Geog.* I. 11, 5).¹⁰⁶ Elsősorban rinocéroszagyarakat keresett, amelyek közül négyet ki is állítottak a Colosseumban. Marinus szerint Agisymba a Baktérión található (24°D, valójában 23°26'22" D) (13. kép). Az *oikumené* tehát az afrikai felfedezőknek köszönhetően észak–déli irányban jelentősen kitért: a mitikus Thulétól (63°É) egészen a titokzatos Agisymbáig (24°D) immár 87 földrajzi fokot ölelt fel.¹⁰⁷ Bizonyosodott tehát, hogy az *oikumené* nem ér véget az Egyenlítőtől északra, és figyelembe véve az északi és keleti ismeretlen földeket, egyáltalán nem biztos, hogy szigetként kell elképzelni.

Ugyanakkor Marinus adatait Ptolemaios kritikával kezelte. Azzal vádolta elődjét, hogy túl könnyedén számolta át a tengeren és szárazföldön megtett utazás napjait mérföldekre, s ennek során nem vette figyelembe sem az utak görbületét, sem a széljárást, sem a terepviszonyokat. Végül, rengeteg számolás után az *oikumené* szélességét 225°-ról 180°-ra csökkentette. Ugyanilyen megfontolásból az *oikumené* déli határát 24° helyett 16,5°-ban határozta meg, amely pontosan Meroé (16,5°É) szélességi fokának tűkörképe volt, ezért is nevezzük Anti-Meroénak. Így az egész *oikumené* észak–déli kiterjedése Thulétól (63°É) Anti-Meroéig nagyjából 80° lett. Figyelemre méltó az is, ahogyan Ptolemaios az ismert világ széleit mutatja be: keleten és délen ismeretlen földek, az óceán, és ugyancsak ismeretlen földek nyugaton és északon. A három kontinenssel foglalkozva felveti egy Ázsia és Afrika közötti kapcsolat lehetőségét „egy ismeretlen déli földdel (*terra australis incognita*), amely az Indiai-tengert övezi” (*Geog.* VII. 5, 5), vagyis az Indiai-óceán nála nem az Ókeanos egyik öble, hanem zárt beltenger.

Lehetséges, hogy Ptolemaios attól ijedt meg, hogy ha elfogadja a tyrosi Marinus számításait, olyan világtérképet kell majd alkotnia, amit nemcsak a császári udvar, hanem a hivatalos világtérképekhez szokott közvélemény sem fog jó szemmel nézni. A hajósoknak és kereskedőknek viszont szükségük lett volna olyan valós távolságokat feltüntető földabroszokra, amelyekre – úgy tűnik – egészen a reneszánsz koráig kellett várni.¹⁰⁸ A császárkori politikai propaganda, majd a középkorban az egyházi véleménycenzúra jelentős akadályt képezett a világ földrajzi valóságának megismerése előtt. A világtérképek nem a valós tér minél pontosabb leképezését tekintették feladatuknak, hanem ideológiákat tükröztek. Ám még így is jelentős szolgálatot tettek az egyetemes tudománynak. Kolumbusznak megvolt Ptolemai-

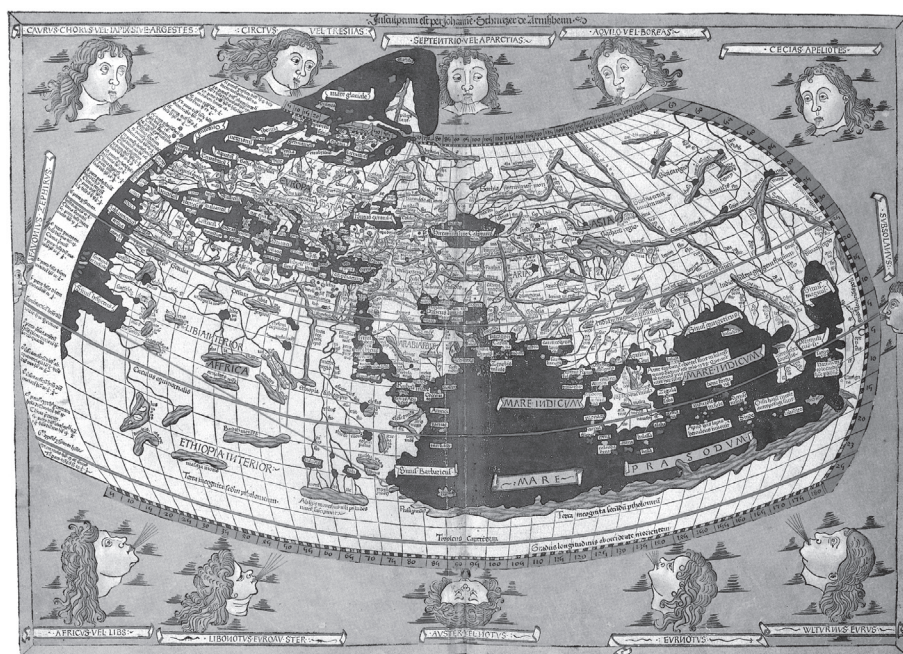

12. kép. Ptolemaios világtérképének modern rekonstrukciója (Klaus Geus nyomán) (forrás: <http://i.imgur.com/NIM3CA.png>)

13. kép. Africa Ptolemaios térképén (Athanasios Angelopoulos rekonstrukciója) (forrás: <http://athang1504.blogspot.hu/2016/08/>)

os 1478-as római kiadása, amelyből arról értesült, hogy a Cádiz és India közti távolság mindössze 180° (Ptolemaios), vagy még annál is kevesebb: 135° (Marinus). Ez nagy ösztönzést jelentett számára a nyugati út felvállalására. Ugyanilyen hatással volt Ptolemaios a portugál felfedezőkre, akik Afrikát megkerülve jutottak el Indiába.¹⁰⁹ A 15. század végének legjobb portolánkészítői: az anconai Grazioso Benincasa (1482), a velencei Cristoforo Soligo (1490 k.) és a portugál Pedro Reinel (1485) igyekeztek *up-to-date* módon követni a portugálok nyugat-afrikai felfedezéseit (14. kép). Ezt tették azok a térképészek is, aki a korszak legismertebb világtérképeit alkották: a nürnbergi Heinrich Hamner (Henricus Martellus, 1489), a firenzei Francesco Rosselli (1490) és a cseh-német Martin Behaim (1492). Mivel Ptolemaios számos kiadásában az Indiai-óceánt délről egy *terra australis incognita*-nak nevezett ismeretlen szárazföld határolta (kü-

14. kép. Donnus Nicholas Germanus térképész 1482-es Ptolemaios-kiadása
(forrás: wikimedia.commons.org)

lönösen az 1482-es ulmi kiadásban), a Royal Society kiküldte James Cookot (1768–1775), hogy kutassa fel az ismeretlen déli kontinentst, és tegyen róla jelentést. 1824-ben a brit Admirális beleegyezett, hogy az új kontinens megnevezése hivatalosan is *Australia*, magyarul „déli föld” legyen. Ezzel Ptolemaios, s vele együtt az antik földrajztudomány beteljesítette világtörténelmi küldetését.

A térképészet egész története arra tanít bennünket, hogy a tér kétdimenziós leképezése és a politika között igen szoros összefüggés áll fenn. Gondoljunk csak az 1569-ben született Mercator-vetület mintegy négy évszázados uralmára, amelynek 1974-ben az Arno Peters által megalkotott új projekció vetett

véget. A német filmrendező, művészet-történész és zszurnaliszta Peters végleg száműzni akarta azt a „térképészeti imperializmust”, amely valós méreténél jóval nagyobbak tüntette fel Európát, míg a „harmadik világ országait” jelentősen lekicsinyítette. Peters emögött „az eurocentrikus, fehér gyarmatosító politika” összeesküvését látta. A népek és területek meghódítása, vagyis a birodalmi expanzió természetesen minden korban megkövetelte, hogy újabb és újabb térképek készüljenek, amelyek a hódítók ideológiáját juttatják kifejezésre. Nem csoda, ha számos ókori birodalom, amely „az egész lakott világ” meghódításával dicsekedett, világtérképekkel is igyekezett állítását igazolni. A katonai hódítás, a politikai ideológia és a földrajzi ismeretek összefüggéseit a Római Birodalom esetében eddig még nem nagyon vizsgálta a kutatás. Tanulmányunkban arra kerestük a választ: az egyre táguló *oikumenéről* szerzett földrajzi ismeretek mennyiben hatottak

vissza a politika által erősen befolyásolt római földrajztudományra? A korai principátus időszakában, úgy tűnik, Eratosthenés világtérképét kanonizálták. Eszerint az *oikumené* olyan sziget, amely csakis az északi félgömbön található, vagyis sem Ázsia, sem Afrika nem nyúlik az Egyenlítő alá. Csakhogy a földrajzi felfedezésekkel (például a Nílus forrásvidékének kutatása) és a kereskedelmi kapcsolatok bővülésével (így Kelet-Afrika partjai mentén vagy a tengeri Selyemút vonalán) ez a nézet egyre inkább tarthatatlanná vált. Ezért is születhetett meg a 2. század közepén az alexandriai Ptolemaios forradalmian új világtérképe, amely feladta az *oikumené* kiterjedésével kapcsolatos merev eratosthenési elképzelést, és utat nyitott a világ addig ismeretlen részeinek felfedezése felé.

Jegyzetek

Elhangzott előadás formájában az Ókortudományi Társaság felolvasásán, 2018. február 16-án.

- 1 Borzsák 1984, 10.
- 2 Az *imitatio Alexandri* hatalmas irodalmat szült az elmúlt évtizedekben, amelyből itt terjedelmei okokból csak a legfontosabbakat emelhetjük ki: Michel 1967; Isager 1993; Tisé 2002; Frank 2008; Kühner 2008. – A *πόθος*-ról lásd Ehrenberg 1938, 52–61.
- 3 Alexandros mint Zeus gyermeke: Worthington 2014, 113–125. – Héraklés a makedón királyi dinasztia félisteni őse, aki meghódította a Nyugatot, ezért is nevezték el róla a Nyugat határát jelző Héraklés Oszlopait. A vele történő versengés nemcsak a görögöket, hanem a rómaiakat is ösztönözte, lásd pl. DeWitt 1941. – Az egyes mitográfusok szerint az indiai Nysából származó Dionysos a Kelet leigázását szimbolizálta a görög hagyományban (pl. Megasthenésnél: Arr. *Anab.* VII. 5, 4–8; Strabón XV. 1, 6; FGrH 715 11a). Nagy Sándor Hérakléshez és Dionysoshoz fűződő kapcsolatáról lásd Edmunds 1971.

- 4 Oikonomides 1988. – Az *ara Alexandrit* – így, *singularisban* – még a *Tabula Peutingeriana*n is feltüntették (TP XI 3).
- 5 Alexandros látogatásáról: Tarn 1921, 1–3. A Siwa orákulumszentélyről lásd Kuhlmann 1988.
- 6 Tarn 1947, II. 1–132, vö. Bosworth 1988.
- 7 Tarn eredetileg a *Raleigh Lectures on History* előadássorozat keretében fejtette ki ezt a véleményét 1933-ban, amely még abban az évben meg is jelent: Tarn 1933, 46. Később monográfiájába is belevette: Tarn 1947, II. 440–447.
- 8 Badian 1958, vö. Thomas 1968.
- 9 Heckel 2012, 577–579. Nagy Sándor céljairól lásd még Brunt 1965; Fredricksmeier 1991; Schumacher 2000.
- 10 Tarn 1921. – Alexandros valószínűleg a „civilizált világ határáig” szeretett volna eljutni: Heckel 2003.
- 11 Morello 2002; Ligeti 2008, 2009; Overtoom 2012.
- 12 Művének címe a rhodosi Geminus szerint „Az Ókeanossal kapcsolatos dolgok” (*τὰ περὶ τοῦ Ὠκεανοῦ*), töredékeinek szövegkiadása: Bianchetti 1998.

- 13 A 2008-ban publikált Artemidóros-papiruszhoz, amely állítólagosan Ibéria első térképét is tartalmazza, tengernyi szakirodalom született, összefoglalásul: Canfora 2007, 2013. A ma élő legkomolyabb papirologusok szerint egyértelműen hamisítványról van szó.
- 14 Roller (2010, 20) azt is hangsúlyozza, hogy a nyüzsgő kozmopolita városban Eratosthenésnek lehetősége volt a távoli földeken járt utazók kikérdezésére, ahogy ezt egy rhodosi hajóssal meg is tette (F 128).
- 15 Aristotelés 400 000 *stadionnal* (*Cael.* II. 14, 298a), Archimédész 300 000 *stadionnal* (*Aren.* II. 1) számolt. A *stadion* tényleges hosszáról számottevő vita folyik a szakemberek között: Engels 1985; Gulbekian 1987. – Az Egyenlítő hosszának megméréseiről: Goldstein 1984; Dutka 1993; Makowski–Strong 1996.
- 16 Az *oikumené* hossza (μῆκος) 77 800 *stadion*, szélessége (πλάτος) 38 000 *stadion*, vagyis egy 2:1 oldalrányú téglalapba írható: hossza az egyenlítő nagyjából harmadát, szélessége pedig 2/60-ad résszel haladja meg a mérsékelt égöv területét, vagyis ez alapján Strabón joggal állíthatta, hogy az *oikumené* a Föld „legjobb és legismertebb” részén található.
- 17 Bianchetti 2016.
- 18 A kapcsolatot Strabón veti fel (XVII. 1, 8. C 793); vö. Zimmermann 2002.
- 19 Ez utóbbit Timosthenéstől, II. Ptolemaios admirálisától merítette, lásd Prontera 2013.
- 20 A forró égövéről: Eratosthenes fr. 58 Roller (= II B 22 Berger); Afrika alakjáról és kiterjedéséről: fr. 100 Roller (= III B 59 Berger), vö. Marx 2015. valóságban Afrika szarva (Guardafui-fok) 11°49'-cel, Sri Lanka legdélibb pontja pedig 5°55'-cel fekszik az Egyenlítőől északra.
- 21 Valamennyi szám Roller kiadására utal: Roller 2010, 28.
- 22 Bianchetti 2007–2008; Irby 2012.
- 23 πῶς καὶ τίνοι γένει πολιτείας ἐπικρατηθέντα σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην οὐχ ὄλοισ πενήτηκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἔπεσε τὴν Ῥωμαίων, Polyb. I. 1, 5; ford. Muraközy Gyula.
- 24 Nicolet 1991c, 30–31.
- 25 [*L. Scipio*] *imperium populi Romani propagaverit in ultimos terrarum fines*, Liv. XXXVIII. 60, 5.
- 26 Schur 1927.
- 27 *imperium populi Romani orbis terrarum terminis definisset*, Cic. *Sest.* XXXI. 67, ford. Nótári Tamás. Szó szerint: „a római nép birodalmát a földkerekség határával szabta meg” – ez időben az első előfordulása az *orbis terrarum* = *orbis Romanus* gondolatnak.
- 28 *vir is qui triperitatis orbis terrarum oras atque regiones tribus triumphis adiunctas huic imperio notavit*, Cic. *Sest.* LX. 129, ford. Nótári Tamás.
- 29 *cuius tres triumphis testes essent totum orbem terrarum nostro imperio teneri*, Cic. *Balb.* 6, 16, ford. Nótári Tamás.
- 30 *principem orbis terrae virum*, Cic. *De domo sua* 110, 2; a zseniális ókortudós, Eduard Meyer (1855–1930) már a múlt század elején felvetette, hogy Pompeius tulajdonképpen a principátus eszméjének első megvalósítója volt: Meyer 1919.
- 31 *in antei[quom statum et] / [splendor]em sit rest[it]uta populeique Roma[nei] dign[it]atis maiestatis[que sit re publica] / [pulcer] rume adm[in]istrata imperio am[pli]ficata [p]ace per orbem terrarum con[/]fecta* (*Lex Gabinia* 19. sor).
- 32 A szöveg kiadását lásd Dumont et al. 1980.
- 33 Krebs 2006.
- 34 καὶ συνάμειν τὸν κύκλον τοῦτον τῆς ἡγεμονίας τῶ πανταχόθεν Ὠκεανῶ περιουσιθείσης, Plut. *Caes.* 58, 6–7. Plutarchost befolyásolhatta, hogy a Caesar-életrajz az Alexandrosénak alkotta a párfját; illetve hogy a *Párhuzamos életrajzok* a Traianus-féle keleti hódítások idején keletkezett. Appianos (*BC* II. 16, 110) csak egy geták ellen tervezett hadjáratáról tudott. Cassius Dio (LXIII. 51, 1; XLIV. 43, 1) egy Marcus Antoniusától származó levelet említ, amelyben azt írta, hogy Caesar tervezte Germania meghódítását az Oceanusig, és a parthusok meghódoltatását is, hogy ezzel álljon bosszút Crassus Kr. e. 53-ban elszenvedett veresége miatt. – A hadjárat tervéhez lásd McDermott 1982. A szerző szerint Caesar bölcsőbbnek bizonyult, mint Napóleon: „as surely too foresighted to commit the disastrous error of Napoleon in the attack upon Russia” (McDermott 1982, 229). L. Cotta, a Sibylla-könyvek őrzésével megbízott 15 fős testület tagja informálni akarta a szenatust, hogy a jóslatok szerint csak egy király foglalhatja el a parthusok országát (Suet. *Iul.* 79, 3), és végső soron ez a híresztelés vezetett el az Caesar-ellenes összeesküvéshez.
- 35 Wiseman 1992.
- 36 *A Julio Caesaris orbis terrarum metiri cepit. A Nicodexo omnis Oriens dimensus est. A Teodoco Septemtrion et Occidens dimensus est. A Policlito Meridiana pars dimensus est*, Miller 1895, IV. 5. – Az egész középkor folyamán használt T–O térképek onnan kapták nevüket, hogy az *oikumené*t egy körbe rajzolták bele (O), amibe egy T betűt rajzoltak: ez határolta el a három kontinenst. A T függőleges szára volt a Földközi-tenger, a bal oldali vízszintes szára a Tanais (Don), a jobb oldali vízszintes szára pedig a Nílus. A herefordihoz hasonló 13. századi T–O térképeket, ugyanazzal a szöveggel, ismerünk Cornwallból és az alsó-szászországi Ebstorból is. – Caesar és a négy földmérő kérdéséhez: Nicolet–Gautier 1986.
- 37 Iulius Honorius: *Cosmographia* = GLM 21–55 Riese.
- 38 Ps-Aethicus: *Cosmographia* = GLM 71–103 Riese.
- 39 Nem valószínű, hogy a Cicero és Augustus között élt Didymos, akit βιβλιολάτῃς-nak, azaz „könyvfelejtőnek” is neveztek, azonos lenne a *geometrával*. Előbbi – mint gúnyneve is mutatja – igazi szobatudós volt, aki életében 4000 könyvet írt (Sen. *Epist.* 88). Még ha ezek között akadt is földrajzi témájú, Didymos aligha tölthetett 26 évet földméréssel és térképezéssel nyugaton.
- 40 *Rerum gestarum divi Augusti quibus orbem terra[rum] imperio populi Rom[ani] subiecit*, RG 1, 1, ford. Borzsák István. Federico de Romanis szerint az egyes szám harmadik személy használata azt jelzi, hogy a mondat „nem tartozott az eredeti augustusi szöveghez” („Come l’uso delle terze persone singolari subiecit e fecit inequivocabilmente dimostra, l’incipit premesso alle «edizioni» superstiti dell’opera doveva essere estraneo all’originale testo augusteo”, De Romanis 2016, 43). Nicolet (1991a, 16) szerint a mű eredeti címe latinul *Index rerum gestarum*, görögül τὰ ἔργα ἃ ἔπραξε πάντα lehetett. A mi szempontunkból teljesen mindegy, hogy a fennmaradt címet maga Augustus fogalmazta-e, vagy egy cancelláriai hivatalnok – a lényeg, hogy a választott latin kifejezés (*orbem terrarum subicere*) tökéletesen kifejezi Augustus birodalomfelfogásának lényegét.
- 41 Wigtil 1982.
- 42 Μεθρημηνηυμένα ὑπεγράφησαν πράξεις τε καὶ δωρεαὶ Σεβαστοῦ θεοῦ, ἃς ἀπέλιπεν ἐπὶ Ῥώμης, RG 1, 1.
- 43 Nicolet gyűjtése alapján 55 földrajzi név fordul elő összesen a RG-ben, amit ő négy kategóriába sorol: Róma, Itália és a provinciák (16); nép- és országnevek (24); folyók (4), hegyek (1), tengerek (4); városnevek (6), lásd Nicolet 1991a, 20–21.
- 44 Kretz 2008.
- 45 Gallia Narbonens, Hispania Baetica és Cyrenaica-Creta tartományokat a senatus igazgatta, de ez itt nem játszik szerepet, Augustus ugyanis földrajzi elhelyezkedésüket hangsúlyozza.
- 46 Az *Eudaimón* név először a Caesar idején alkotó Diodórosnál jelenik meg a görög nyelvű római irodalomban (II. 49), és természetesen Strabón is ezt használja (XVI. 4, 2. C 767 stb.), Nicolet 1991a, 21.
- 47 OGIS 458 = SEG IV, 490 = Ehrenberg–Jones #98a.
- 48 CIL XI 1421 = ILS 140 = Ehrenberg–Jones #69, II. 6-8: *Augusti patris patriae [po]ntif. maxsumi custodis imperi Romani totiusque orbis terrarum praesidis*.

- 49 Hor. *Carm.* I. 12, 49–52; IV. 15, 17; vö. Ovid. *Fasti* I. 607–612; II. 129–132. A *Feriale Cumanum* Mommsen által kiegészített szövege január 30-hoz: *supplicatio Imperio Caesaris Augusti cust[odis imperii Romani pacisque orbis terrarum]* (CIL X 8375).
- 50 CIL XII 4333 = ILS 112 = Ehrenberg–Jones #100, II. 14–16 és 23–25: *a.d. VIII Kalendas Octobres qua die eum saeculi felicitas orbi terrarum rectorem edidit; a.d. VII Idus Ianuarias qua die primum imperium orbis terrarum auspicatus est.*
- 51 Meyer 1961; Seager 1980.
- 52 Linderski 1996; Mitchell-Boyask 1996; Dueck 2003; Kozák 2018. Köszönöm Tamás Ábelnek, hogy felhívta figyelmemet Kozák Dániel megjelenés előtt álló, rendkívül fontos és tanulságos cikkére.
- 53 A mentális térképek és az ún. „földrajzi közfelfogás” (*common sense geography*) szerepét a római társadalomban az utóbbi évtizedben egyre élénkebben kutatják: Whittaker 2002; Talbert 2010a; Geus–Thiering 2014.
- 54 Galinsky 1996, 120–121.
- 55 Ando 2000, 277–335 (szempontunkból különösen érdekes a „The Geography of the Roman Empire” című fejezet: 320–329). Az idézett mondat: „Imperialism possesses its own logic and requires a particular geography”, 277.
- 56 *Omnium provinciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro, fines auxi* – Πασῶν ἐπαρχειῶν δήμου Ῥωμαίων, αἷς ὄμορα ἦν ἔθνη τὰ μὴ ὑποτασσόμενα τῆι ἡμετέραι ἡγεμονίᾳ, τοὺς ὄρους ἐπεύξισσα (RG 26, 1). – Az ebben rejlő ellentmondásról: Troussel 1993; Lyasse 2005.
- 57 John Richardson szerint az előbbi kifejezés Cicero, vagyis a késő köztársaság korára jellemző, míg az utóbbit Augustus vezette be: Richardson 2008, 63–116, 117–145.
- 58 Braunert 1976; Richardson 2011.
- 59 Augustus Kr. e. 8/7-ben formálisan is kiterjesztette a *pomeriumot* (Tac. *Ann.* XII. 23). Laffranchi (*Boll. Com.* 47 [1919] 27–29) pénzék ábrázolásai alapján megkísérelte kimutatni, hogy Augustus három ízben tolta kijebb a *pomeriumot*: Kr. e. 27-ben, 18-ban és 8-ban (vö. Cohen, *Aug.* #114, #116, #117 [és nem #177]); vö. Oliver 1932; Boatwright 1986.
- 60 *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danui* – τὰ τε Ἰλλυρικοῦ ὄρια μέχρι Ἰστρου ποταμοῦ προήγαγον (RG 30, 11), vö. Tóth 1976, 1977, 1981.
- 61 Erről legújabbán lásd Kovács 2018.
- 62 Nicolet 1991b, 109.
- 63 Miquel 2015.
- 64 Ober 1982.
- 65 Swan 1987; Rich 1989.
- 66 LII. 15, 4; 16, 2 skk.; 18, 5; 37, 1 (Maecenas beszédeiből); LIII. 10, 4 (Augustus beszéde); LIV. 9, 1 (egy másik beszéde); LVI. 41, 7 (Tiberius gyászbeszéde Augustus felett).
- 67 Ober 1982, 320–321.
- 68 Ober 1982, 310.
- 69 Mócsy 1974, 37–38; Radman-Livaja–Dizda 2010.
- 70 *alias item nationes male quietas ad obsequium redegit; nec ulli genti sine iustis et necessariis causis bellum intulit... afuit a cupiditate quoquo modo imperium vel bellicam gloriam augendi*, Suet. *Aug.* 21, 2, ford. Kis Ferencné.
- 71 *hac clade factum, ut imperium, quod in litore Oceani non steterat, in ripa Rheni fluminis staret*, Flor. II. 30, 39, ford. Havas László.
- 72 Gruen 1996; Bartenstein 2014.
- 73 *Germanicum nepotem suum reliqua belli patrum mississet in Germaniam*, Vell. II. 123, 1, ed. Watt.
- 74 Kostermann 1957; a kiterjedt szakirodalomból lásd pl. Wolters 2008.
- 75 L. Nonius Asprenas proconsul mérföldkövei: CIL VIII 10018, 10023. Rachet (1970, 79) szerint az út építését Augustus határozta el, és ez része volt „les dernieres mesures imperialistes d’Auguste” (83), amely végső soron kiprovokálta a Tacfarinas-felkelést. Ez utóbbi lehetséges egyéb okairól lásd még Vanacker 2015.
- 76 Természetesen a kör alakú ión világtérképek Augustus korában is léteztek, de a kortársak tisztában voltak ezek előnytelenségével: elsősorban ami a távolságok torzulását illeti. Erre utal Geminus is asztronómiai könyvében (Εἰσαγωγή εἰς τὰ Φαινόμενα), aki minden bizonnyal Cicero és Augustus kortársa lehetett. Szerinte a körtérképeket már Hérodotos is nevelésnek tartotta, és – Eratosthenés nyomán – ő is a 2:1 oldalárányú, téglalap alakú táblát (*pinax*) ajánlja világtérképek szerkesztéséhez (*Introductio* 16, 3–5). – Sajnos a Szabó–Kádár 1984, 107–108 kötet is kritikátlanul átvette azt a vélekedést, hogy Agrippa világtérképe egy T–O térkép volt. Az egyébként kitűnő magyar tudósoknak az a magyarázata, hogy a rómaiak szerint a Föld lapos korong volt (az *orbis* valóban jelentheti ezt is), számos tény figyelmen kívül hagy, és végelemzésben teljesen abszurd. Strabón fentebb idézett részleteiből is nyilvánvaló, hogy az *orbis terrarum* a földgömböt is jelentette a latinban. A hibás magyarázat egyébként Konrad Miller érvelésén alapszik (1895, VI. 108).
- 77 Talbert 2010b.
- 78 Arnaud 2007–2008, valamint Brodersen 1995, 268–287 szerint Agrippa *térképe* nem is létezett, csupán a szöveges kommentárok. Teljesen egyetértek Claude Nicolet-val, aki szerint a *commentarius* „a térképhez kapcsolódó szöveges magyarázat” lehetett, mint az alábbi földmérési szakszövegben is találjuk: *auctor divisionis... voluntatem suam edidit commentariis aut in formis* (Sic. Flaccus p. 125 Th = 160 L), lásd Nicolet 1991b, 101.
- 79 Erat. fr. 53 Roller = 3A12; Arnaud 2007–2008, 216.
- 80 Nicolet 1991b, 104–105. Agrippa néhány adatáról Klotz kimutatta, hogy Eratosthenéstől való átvétel (Klotz 1930–31, 448–450), bár Pierre Arnaud tagadja, hogy Agrippa közvetlenül ismerte volna akár Eratosthenés, akár Polybios munkáit (Arnaud 2007–2008, 215–216).
- 81 Arnaud 2007–2008, 213. A Plin. *NH* V. 9–10 Polybios-idezetét már Riese is Agrippának tulajdonította: *GLM*, ed. Riese (1878) 5.
- 82 Arnaud 2007–2008, 217.
- 83 Török 2007; Székely 2008, 151–161.
- 84 Dio LIV. 25; Plin. *NH* XXXVI. 12, 60.
- 85 Székely 2008; McLaughlin 2014; Gurukkal 2016.
- 86 Ruffing 2014.
- 87 Speidel 2016, 107–109.
- 88 Dato 1970; Kirwan 1986.
- 89 Postl 1970; Merrills 2017.
- 90 Rawlins 1982.
- 91 Török 2007; Kirwan 1957; Boozer 2013.
- 92 Braund 2013, 96–98; Braund 2015; vö. Williams 2008.
- 93 *missi ab eo milites praetoriani cum tribuno ad explorandum, inter reliqua bella et Aethiopicum cogitanti*, Plin. *NH* VI. 35, 181.
- 94 Mela életéről és művéről lásd Romer 1998, 1–18; Adamik 2009, 467–468.
- 95 *Quod si est alter orbis suntque oppositi nobis a meridie antichthones, ne illud quidem a vero nimium abscesserit, in illis terris ortum amnem, ubi subter maria caeco alveo penetraverit, in nostris rursus emergere, et hac re solstitio ad crescere quod tum hiemps sit unde oritur*, De chor. I. 46. – Pomponius Mela Afrikáról szóló leírásának forrásaihoz lásd Detlefsen 1908.
- 96 Kleinerberg et al. 2011.
- 97 Romm 1994; Roller 2006.
- 98 A *limes* határain túl talált latin feliratokról lásd Grüll 2015.

- 99 Stein 2010, 106; Dean 2015; Piankov 2015.
- 100 Erről Hoppál Krisztina „Trade on the Eastern Fringes. Indonesia and the Sea Silk Road” címen a IV. Ókori Gazdaságtörténeti Konferencián 2017. október 5-én a PTE Ókortörténeti Tanszékén tartott előadást.
- 101 Hoppál 2011.
- 102 A konstantinápolyi Theodóros Meliténitót a 14. században élt.
- 103 Az *Oxford Classical Dictionary* szerint 127 és 148 között alkotott Alexandriában. (Egy lehetséges *terminus post quem* Antinoopolis szerepeltetése a *Geographiában*, mivel a várost 130-ban alapította Hadrianus.)
- 104 Gautier Dalché 2009.
- 105 Berggren–Jones 2000, 4; Aujac 2016.
- 106 Agisymbát, a „rinocéroszok földjét” ma többnyire a Csád-tótól északra elterülő térséggel azonosítják, lásd Desanges 1978.
- 107 A korábbi földrajzi irodalom a 66°-ra, vagyis az Északi sarkkörre helyezte Thulét (Bianchetti 1993). Miért került akkor 3°-kal lejjebb? Az általánosan elfogadott magyarázat szerint azért, mert a római földrajzi felfedezések újabb adatokkal szolgáltak: nevezetesen a Shetland-szigetekről, amelyek közül az egyiket talán Thulével azonosították. Tacitus szerint Agricola hajóhada nemcsak elérte, hanem meg is hódította az Orcades-szigeteket (Tac. *Agr.* 10, 6), vö. Scheglov 2007.
- 108 Lestringant 2016.
- 109 Relano 1995.

Bibliográfia

- Adamik T. 2009. *Római irodalom a kezdetektől a nyugatrómai birodalom bukásáig*. Pozsony.
- Ando, C. 2000. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Berkeley – Los Angeles.
- Arnaud, P. 2007–2008. „Texte et carte de Marcus Agrippa. Historiographie et données textuelles”: *Geographia Antiqua* 16–17, 57–110.
- Aujac, G. 2016. „The ‘Revolution’ of Ptolemy”: S. Bianchetti – M. R. Cataudella – H.-J. Gehrke (szerk.): *Brill’s Companion to Ancient Geography. The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*. Leiden–Boston, 313–334.
- Badian, E. 1958. „Alexander the Great and the Unity of Mankind”: *Historia* 7, 425–444.
- Bartenstein, F. 2014. *Bis ans Ende der bewohnten Welt. Die römische Grenz- und Expansionspolitik*. Quellen und Forschungen zur Antiken Welt 59. München, 2014.
- Berggren, J. L. – Jones, A. 2000. *Ptolemy’s Geography. An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*. Princeton.
- Bianchetti, S. 1993. „Pitea e la scoperta di Thule”: *Sileno* 19, 9–24.
- Bianchetti, S. 1998. *Pitea di Massalia, l’Oceano. Introduzione, testo, traduzione e commento*. Pisa.
- Bianchetti, S. 2007–2008. „La carta di Eratostene e la sua fortuna nella tradizione antica e tardo-antica”: *Geographia Antiqua* 16–17, 25–40.
- Bianchetti, S. 2016. „The Invention of Geography. Eratosthenes of Cyrene”: S. Bianchetti – M. R. Cataudella – H.-J. Gehrke (szerk.): *Brill’s Companion to Ancient Geography. The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*. Leiden–Boston, 137–138.
- Boatwright, M. T. 1986. „The Pomerian Extension of Augustus”: *Historia* 35, 13–27.
- Boozer, A. L. 2013. „Frontiers and Borderlands in Imperial Perspectives. Exploring Rome’s Egyptian Frontier”: *American Journal of Archaeology* 117, 275–292.
- Borzsák I. 1984. *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Budapest.
- Bosworth, A. B. 1988. *From Arrian to Alexander. Studies in Historical Interpretation*. Oxford.
- Braund, D. 2013. „Apollo in Arms. Nero at the Frontier”: E. Buckley – M. T. Dinter (szerk.): *A Companion to the Neronian Age*. Malden–Oxford, 83–101.
- Braund, D. 2015. „Kings beyond the *claustra*. Nero’s Nubian Nile, India and the *rubrum mare* (Tacitus, *Annals* 2.61)”: E. Baltrusch – J. Wilker (szerk.): *Amici – socii – clientes? Abhängige Herrschaft im Imperium Romanum*. Berlin, 123–159.
- Braunert, H. 1976. „*Omnium provinciarum populi Romani... fines auxi*. Ein Entwurf”: *Chiron* 7, 207–217.
- Brodersen, K. 1995. *Terra cognita. Studien zur römischen Raumerfassung*. Hildesheim.
- Brunt, P. A. 1965. „The Aims of Alexander”: *Greece & Rome* 12, 205–215.
- Canfora, L. 2007. *The True History of the So-called Artemidorus Papyrus*. Ekdosis 5. Bari.
- Canfora, L. 2013. „The So-called Artemidorus Papyrus. A Reconsideration”: *Museum Helveticum* 70, 157–179.
- Datoo, B. A. 1970. „Rhapta. The Location and Importance of East Africa’s First Port”: *Azania* 5, 65–75.
- De Romanis, F. 2016. „*Imperium intra terminos e Italia discripta: brevis osservazioni su Augusto geografo*”: *Bollettino della Società Geografica Italiana Roma* 13.9, 43–64.
- Dean, R. 2015. „The Location of Ptolemy’s Stone Tower. The Case for Sulaiman-Too in Osh”: *The Silk Road* 13, 75–83.
- Desanges, J. 1978. *Recherches sur l’activité des méditerranéens aux confins de l’Afrique*. Roma.
- Detlefsen, D. 1908. *Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela und ihre Quellen*. Quellen und Forschungen zur Alte Geschichte 14. Berlin.
- DeWitt, N. J. 1941. „Rome and the Road of Hercules”: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72, 59–69.
- Dueck, D. 2003. „The Augustan Concept of an Empire without Limits”: V. Dorofeeva-Lichtmann (szerk.): *Creating and Representing Sacred Spaces*. Göttinger Beiträge zur Asienforschung 2–3. Göttingen, 211–227.
- Dumont, J.-C. – Ferrary, J.-L. – Moreau, P. – Nicolet, C. – Demougin, S. – Raskolnikoff, M. 1980. *Insula Sacra. La loi Gabinia-Calpurnia de Délos (58 av. J.-C.)*. Collection de l’École française de Rome 45. Rome.
- Dutka, J. 1993. „Eratosthenes’ Measurement of the Earth Reconsidered”: *Archive for History of Exact Sciences* 46, 55–66.
- Edmunds, L. 1971. „The Religiosity of Alexander”: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 12, 363–391.
- Ehrenberg, V. 1938. *Alexander and the Greeks*. Oxford.
- Engels, D. 1985. „The Length of Eratosthenes’ Stade”: *American Journal of Philology* 106, 298–311.
- Frank, S. 2008. *Alexander-Vorbild Roms. Alexanderverehrung von Pompeius bis Nero*. Marburg.
- Fredricksmeier, E. A. 1991. „Alexander, Zeus Ammon, and the Conquest of Asia”: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 121, 199–214.
- Galinsky, K. 1996. *Augustan Culture*. Princeton.
- Gautier Dalché, P. 2009. *La Géographie de Ptolémée en Occident (IVe–XVIe siècle)*. Turnhout.
- Geus, K. – Thiering, M. 2014. *Features of Common Sense Geography. Implicit Knowledge Structures in Ancient Geographical Texts*. Antike Kultur und Geschichte 16. Münster.

- Goldstein, B. R. 1984. „Eratosthenes on the ‘Measurement’ of the Earth”: *Historia Mathematica* 11, 411–416.
- Gruen, E. S. 1996. „The Expansion of the Empire under Augustus”: A. K. Bowman – E. Champlin – A. Lintott (szerk.): *The Cambridge Ancient History*. Vol. X. *The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*. Cambridge, 147–197.
- Grüll T. 2015. „Latin feliratok a Barbaricumban”: Csabai Z. – Szabó E. – Vilmos L. – Vitári-Wéber A. (szerk.): *Európé égisze alatt: Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól*. Ókor–Történet–Írás 4. Pécs–Budapest, 63–76.
- Gulbekian, E. 1987. „The Origin and Value of the Stadion Unit Used by Eratosthenes in the Third Century BC”: *Archive for History of Exact Sciences* 37, 359–363.
- Gurukkal, R. 2016. *Rethinking Classical Indo-Roman Trade. Political Economy of Eastern Mediterranean Exchange Relations*. Oxford.
- Heckel, W. 2003. „Alexander the Great and the Limits of the Civilised World”: W. Heckel – L. A. Tritle (szerk.): *Crossroads of History. The Age of Alexander*. Claremont, 147–174.
- Heckel, W. 2012. „The Conquests of Alexander the Great”: K. H. Kinzl (szerk.): *A Companion to the Classical Greek World*. Cambridge, 560–588.
- Hoppál K. 2011. „A Középső Birodalom és Róma, avagy miképpen képzeltek el a kínaiak a Római Birodalmat?” *Ókor* 10/3, 65–72.
- Irby, G. L. 2012. „Mapping the World. Greek Initiatives from Homer to Eratosthenes”: R. J. A. Talbert (szerk.): *Ancient Perspectives. Maps and Their Place in Mesopotamia, Egypt, Greece, and Rome*. Chicago–London, 81–108.
- Isager, J. 1993. „Alexander the Great in Roman Literature from Pompey to Vespasian”: J. Carlsen (szerk.): *Alexander the Great. Reality and Myth*. *Analecta Romana Instituti Danici: Supplementum* 20. Rome, 76–84.
- Kirwan, L. P. 1957. „Rome beyond the Southern Egyptian Frontier”: *Geographical Journal* 123, 13–19.
- Kirwan, L. P. 1986. „Rhapta, Metropolis of Azania”: *Azania* 21, 99–104.
- Kleinerberg, A. – Marx, C. – Knobloch, E. – Lelgemann, D. 2011. *Germania und die Insel Thule. Die Entschlüsselung von Ptolemaios’ Atlas der Oikumene*. 2. kiad. Darmstadt.
- Klotz, A. 1930–31. „Die geographischen *commentarii* des Agrippa und ihre Überreste, 1. Einleitung”: *Klio* 24, 38–58; „Die geographischen *commentarii* des Agrippa und ihre Überreste, 2. Die Bruchstücke der *Commentarii*”: *Klio* 24, 386–466.
- Kostermann, E. 1957. „Die Feldzüge des Germanicus, 14–16 n. Chr.”: *Historia* 6, 429–479.
- Kovács P. 2018. „Northern Pannonia and the Roman Conquest”: M. M. Bradač – D. Demicheli (szerk.): *The Century of the Brave. Roman Conquest and Indigenous Resistance in Illyricum during the Time of Augustus and His Heirs*. Zagreb, 163–174.
- Kozák D. 2018. „The Intertextual Frontiers of Vergil’s ‘Empire Without Limit’. Digital Comments on *Aeneid* 1.278–279” (megjelenés előtt).
- Krebs, C. B. 2006. „Imaginary Geography in Caesar’s *Bellum Gallicum*”: *American Journal of Philology* 127, 111–136.
- Kretz, R. 2008. „The Trinovantian Staters of Dubnovellaunos”: *British Numismatic Journal* 78, 1–31.
- Kuhlmann, K. P. 1988. *Das Ammoneion. Archäologische Geschichte und Kultpraxis des Orakels von Siwa*. *Archäologische Veröffentlichungen* 37. Mainz am Rhein.
- Kühner, A. 2008. *Die imitatio Alexandri in der römischen Politik, 1 Jh. v. Chr.–3 Jh. n. Chr.* Münster.
- Lestringant, F. 2016. *Mapping the Renaissance World. The Geographical Imagination in the Age of Discovery*. Malden–Oxford.
- Ligeti D. 2008. „The Role of Alexander the Great in Livy’s Historiography”: *Acta Antiqua* 48, 247–251.
- Ligeti D. 2009. „Elements of the Tradition of Alexander the Great in Livy’s Second Pentas”: *Acta Antiqua* 49, 409–412.
- Linderski, J. 1996. *Imperium sine fine. T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*. *Historia Einzelschriften* 105. Stuttgart.
- Lyasse, E. 2005. „*Auctis finibus populi Romani?* Les raisons de l’extension du pomerium sous le principat”: *Gerión* 23, 169–187.
- Makowski, G. J. – Strong, W. R. 1996. „Sizing up Earth. A Universal Method for Applying Eratosthenes’ Earth Measurement”: *Journal of Geography* 95, 174–179.
- Marx, C. 2015. „Analysis of the Latitudinal Data of Eratosthenes and Hipparchus”: *Mathematics and Mechanics of Complex Systems* 3, 309–339.
- McDermott, W. C. 1982. „Caesar’s Projected Dacian-Parthian Expedition”: *Ancient Society* 13, 223–231.
- McLaughlin, R. 2014. *The Roman Empire and the Indian Ocean. The Ancient World Economy and the Kingdoms of Africa, Arabia, and India*. Barnsley.
- Merrills, A. 2017. *Roman Geographies of the Nile. From the Late Republic to the Early Empire*. Cambridge.
- Meyer, E. 1919. *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius: innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* 2. kiad. Stuttgart–Berlin.
- Meyer, H. D. 1961. *Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung*. Köln.
- Michel, D. 1967. *Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius. Archäologische Untersuchungen*. Bruxelles.
- Miller, K. 1895. *Mappae mundi: die ältesten Weltkarten*. Stuttgart.
- Miquel, M. 2015. „Auguste et les limites de l’empire: la question de l’expansion de l’imperium romanum dans les sources littéraires”: *Acta Antiqua* 55, 125–139.
- Mitchell-Boyask, R. 1996. „*Sine fine*. Vergil’s Masterplot”: *American Journal of Philology* 117, 289–307.
- Mócsy A. 1974. *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London–Boston, 37–38.
- Morello, R. 2002. „Livy’s Alexander Digression (9.17–19). Counterfactuals and Apologetics”: *Journal of Roman Studies* 92, 62–85.
- Nicolet, C. 1991a. „The *Res Gestae* of Augustus”: uő: *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Ann Arbor, 15–28.
- Nicolet, C. 1991b. „Representation of Space. Agrippa’s Geographical Work”: uő: *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Ann Arbor, 95–122.
- Nicolet, C. 1991c. „Symbolism and Allegories of the Conquest of the World. Pompey, Caesar, Augustus”: uő: *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Ann Arbor, 29–56.
- Nicolet, C. – Gautier, D. P. 1986. „Les quatre sages de Jules César et la mesure du monde selon Julius Honorius”: *Journal des Savants* 4, 157–218.
- Ober, J. 1982. „Tiberius and the Political Testament of Augustus”: *Historia* 31, 306–328.
- Oikonomides, A. N. 1988. „The Real End of Alexander’s Conquest of India, his Altars and Demetrios of Tarsos”: *Ancient World* 18, 31–34.
- Oliver, J. H. 1932. „The Augustan *pomerium*”: *Memoirs of the American Academy in Rome* 10, 145–182.
- Overtoom, N. 2012. „A Roman Tradition of Alexander the Great Counterfactual History”: *Acta Antiqua* 52, 203–212.
- Piankov, I. V. 2015. „Maes Titianus, Ptolemy and the Stone Tower on the Great Silk Road”: *The Silk Road* 13, 60–74.
- Postl, B. 1970. *Die Bedeutung des Nil in der römischen Literatur: mit besonderer Berücksichtigung der wichtigsten griechischen Autoren*. *Dissertationen der Universität Wien* 40. Wien.
- Prontera, F. 2013. „Timosthenes and Eratosthenes. Sea Routes and Hellenistic Geography”: K. Buraselis – M. Stefanou – D. J. Thompson (szerk.): *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power*. Cambridge, 207–217.

- Rachet, M. 1970. *Rome et les Berbères: un problème militaire d'Auguste à Dioclétien*. Collection Latomus 110. Bruxelles.
- Radman-Livaja, I. – Dizda, M. 2010. „Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD”: R. Asskamp – T. Esch (szerk.): *Imperium – Varus und seine Zeit*. Veröffentlichungen der Altertumskommission für Westfalen Landschaftsverband Westfalen-Lippe 18. Münster, 47–58.
- Rawlins, D. 1982. „The Eratosthenes-Strabo Nile Map. Is it the Earliest Surviving Instance of Spherical Cartography? Did It Supply the 5000 Stades Arc for Eratosthenes' Experiment?": *Archive for History of Exact Sciences* 26, 211–219.
- Relaño, F. 1995. „Against Ptolemy. The Significance of the Lopes–Pigafetta Map of Africa”: *Imago Mundi* 47, 49–66.
- Rich, J. W. 1989. „Dio on Augustus”: A. Cameron (szerk.): *History as Text. The Writing of Ancient History*. London, 86–110.
- Richardson, J. 2008. *The Language of Empire. Rome and the Idea of Empire from the Third Century BC to the Second Century AD*. Cambridge.
- Richardson, J. 2011. „Fines provinciae”: T. Kaizer – O. Hekster (szerk.): *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16-19 April 2009)*. Impact of Empire 13. Leiden, 1–12.
- Roller, D. W. 2006. *Through the Pillars of Herakles. Greco-Roman Exploration of the Atlantic*. New York.
- Roller, D. W. 2010. *Eratosthenes' Geography*. New Jersey.
- Romer, F. E. 1998. *Pomponius Mela's Description of the World*. Ann Arbor.
- Romm, J. S. 1994. *The Edges of the Earth in Ancient Thought. Geography, Exploration, and Fiction*. Princeton.
- Ruffing, K. 2014. „Das Mare Erythraeum als Kontaktzone in der römischen Kaiserzeit”: R. Rollinger – K. Schnegg (szerk.): *Kulturkontakte in antiken Welten: vom Denkmodell zum Fallbeispiel*. Leuven–Paris–Valpole.
- Scheglov, D. A. 2007. „Ptolemy's Latitude of Thule and the Map Projection in the Pre-Ptolemaic Geography”: J. Althoff – B. Herzhoff – G. Wöhrle (szerk.): *Antike Naturwissenschaft und ihre Rezeption*. Bd. XVII. Trier, 122–151.
- Schumacher, L. 2000. „Die Herrschaft der Makedonen im Kanon der 'Weltreich'-Abfolge des Pompeius Trogus (Iustin). Grundlage – Gestaltung – Zielsetzung”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 131, 279–291.
- Schur, W. 1927. *Scipio Africanus und die Begründung der römischen Weltherrschaft*. Das Erbe der Alten II. 13. Leipzig.
- Seager, R. 1980. „Neu sinas Medos equitare inultos. Horace, the Parthians and Augustan Foreign Policy”: *Athenaeum* 58, 103–118.
- Smith, R. R. R. 1988. „Simulacra gentium. The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias”: *Journal of Roman Studies* 78, 50–77.
- Speidel, M. 2016. „Wars, Trade and Treaties. New, Revised and Neglected Sources for the Political, Diplomatic, and Military Aspects of Imperial Rome's Relations with the Red Sea Basin and India, from Augustus to Diocletian”: K. S. Mathew (szerk.): *Imperial Rome, Indian Ocean Regions and Muziris. New Perspectives on Maritime Trade*. New York, 83–128.
- Stein, A. 2010. *Indiából Kinába*. Ford. Halász Gyula. Budapest.
- Swan, P. M. 1987. „Cassius Dio on Augustus. A Poverty of Annalistic Sources?": *Phoenix* 41, 272–291.
- Szabó Á. – Kádár Z. 1984. *Antik természettudomány*. Budapest.
- Székely M. 2008. *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged.
- Talbert, R. J. A. 2010a. „The Roman Worldview. Beyond Recovery?": K. Raaflaub – R. J. A. Talbert (szerk.): *Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*. Malden, 252–272.
- Talbert, R. J. A. 2010b. *Rome's World. The Peutinger Map Reconsidered*. Cambridge.
- Tarn, W. W. 1921. „Alexander's ὑπομνήματα and the 'World-Kingdom'": *Journal of Hellenic Studies* 41, 1–17.
- Tarn, W. W. 1933. *Alexander the Great and the Unity of Mankind*. From the Proceedings of the British Academy 19. London.
- Tarn, W. W. 1947. *Alexander the Great, vol. II. Sources and Studies*. Cambridge.
- Thomas, C. G. 1968. „Alexander the Great and the Unity of Mankind”: *Classical Journal* 63, 258–260.
- Tisé, B. 2002. *Imperialismo romano e imitatio Alexandri. Due studi di storia politica*. Galatina.
- Tóth E. 1976. „Pannonia provincia kialakulásához – Zur Entstehung der Provinz Pannonien”: *Archaeologiai Értesítő* 103, 197–202.
- Tóth E. 1977. „Protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii”: *Arheološki Vestnik* 28, 278–286.
- Tóth E. 1981. „Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez – Bemerkungen zur Entstehung der Provinz Pannonien”: *Archaeologiai Értesítő* 108, 13–33.
- Török L. 2007. „Augustus Alsó-Núbiában”: *Ókor* 6, 18–31.
- Trousset, P. 1993. „La frontière romaine et ses contradictions”: *Travaux de la Maison de l'Orient* 21, 25–33.
- Vanacker, W. 2015. „Adhuc Tacfarinas. The Causes of the Tiberian War in North Africa (AD ca. 15–24) and the Impact of the Conflict on Roman Imperial Policy”: *Historia* 64, 336–356.
- Whittaker, C. R. 2002. „Mental Maps. Seeing Like a Roman”: P. Makkechne (szerk.): *Thinking Like a Lawyer. Essays on Legal History and General History for John Crook on his Eightieth Birthday*. Mnemosyne Suppl. 231. Leiden, 81–112.
- Wigtill, D. N. 1982. „The Translator of the Greek *Res gestae* of Augustus”: *American Journal of Philology* 103, 189–194.
- Williams, G. 2008. „Reading the Waters. Seneca on the Nile in *Natural Questions*, Book 4A”: *Classical Quarterly* 58, 218–242.
- Wiseman, T. P. 1992. „Julius Caesar and the *Mappa Mundi*”: T. P. Wiseman (szerk.): *Talking to Virgil. A Miscellany*. Exeter, 23–42.
- Wolters, R. 2008. „*Integrum equitem equosque... media in Germania fore*. Strategie und Verlauf des Germanicusfeldzugs im Jahre 16 n. Chr.": J.-S. Kühlborn et al. (szerk.): *Rom auf dem Weg nach Germanien. Geostrategie, Vormarschstraßen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4.-6.11.2004*. Bodenaltertümer Westfalens 45. Mainz, 237–251.
- Worthington, I. 2014. *Alexander the Great. Man and God*. London – New York.
- Zimmermann, K. 2002. „Eratosthenes Chlamys Shaped World. A Misunderstood Metaphor”: D. Ogden (szerk.): *The Hellenistic World. New Perspectives*. Swansea–London, 23–40.